

กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหายเขาและถกเถียงต่างๆ คนที่เชื่อว่าทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ่อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวศต่างๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ่อนวอนต่างๆ คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่างๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดั่งาม น่าเอา น่าครอบครอง คิดวาดภาพไปต่างๆ ตั้งความมุ่งหมายคิดหาทางและทำการต่างๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

2. สังขาร→วิญญาน : เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุงหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียงดังควร ได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น; กำลังมุงค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น ; มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความนึกคิดคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ดั่งาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ดั่งาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ดั่งามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้เพียงอย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจคิดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมิดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นจะเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างใด ฯลฯ

3. วิญญาน→นามรูป : วิญญานกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ “ไม้อ้อ 2 ก้านตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 ก้านนั้น ถ้าเอาออกเสียก้านหนึ่ง อีกก้านหนึ่ง

ย่อมล้น ถ้าถึงอีกกำหนดหนึ่งออก อีกกำหนดหนึ่งก็ล้น จันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ จันนั้น” โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย

ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

- 1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป(ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์)ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผดแปรไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยจำนงซึ่งกันและกัน
- 2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง(สังขาร)ดีงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดีงามและในแง่ที่ดีงาม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสไปตาม อาทิปฏิบัติหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดีงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อาทิปฏิบัติหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียด กระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี(สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดีงาม(วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน(นาม) สีนํ้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใสตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน(รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป ขณะที่เมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีนํ้ากิริยาอาการก็เบี่ยงบูดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปใน

ก็พานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการ เกิดดับสืบทอดของนามรูปใหม่ๆ คือส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อนหรือเสริม บุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกต ความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการ แห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญาณหมุนมาครบรอบเล็ก(อวิชชา : กิเลส→สังขาร : กรรม→วิญญาณและนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุน ต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความ ชำนาญและบุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป→สพายตนะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลก ภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนิน พฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้ อารมณ์ต่างๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพที่ตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์ สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำ หน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพ ที่ตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกันอายตนะที่ ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่วางอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุค ง่ายกว่าผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้น เลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สพายตนะ→ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ 3 อย่างเข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับอารมณ์ ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ(ทางจักขุ โส ณะ ฆานะ จีวรกาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

6. ผัสสะ→เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข ไม่ทุกข์ (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่ สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรืออทุกขม สุขเวทนา)

ปฏิจสงมฺปบาทตั้งแต่ วิญญาณ ถึง เวทนา นี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของ กรรม โดยเฉพาะข้อ สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่วโดยตัวมันเอง แต่จะ เป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา→คันหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ คิดใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็จิตใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพิณาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนา

นั้น และอยากได้แต่คืนรนไปสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลินๆ อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้จิตใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

- 1) กามตัณหา ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5
- 2) ภวตัณหา ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ยั่งยืนตลอดไป
- 3) วิวตัณหา ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหววหัว ความเบื่อตัวเอง ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยสิ่งที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมกมุ่นด้วยอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ ความขัดใจขัดเคืองโทสะ ความคิดประทุรร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ตัณหา→อุปาทน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น

ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึดมั่นในแง่ซึ่งขังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะคืนรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

9. อุปาทน→ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกาะเกี่ยวไว้นี้ เรียกว่า อุปปิตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสวงวิธีการ

ต่างๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและการกระทำต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิดมุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง

หรือตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนงและการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน

อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงนึกคิด มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏเป็นรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปปัตติภพ อาจเป็นภพ(ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจกสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัย และการสร้างบุคลิกภาพ

10. ภพ→ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า “เรา” ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมดาว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราซึ่งเป็นเจ้าของ ตัวเราก็คือเป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง ซึ่งทำให้ความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การดกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตนที่เป็นน่วมเป็นนี่ขึ้นมาชัดเจนว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ

(พร้อมกับเขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั้นเป็นนี้ค่อยลง พร่องลง หรือจะสูญสลายไป

ชาติจึงมักปรากฏชัดเมื่อมีชราภรณ์ แต่เพราะมีชาติจึงมีชราภรณ์ได้

11. ชาติ→ มรณะ: เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด หวั่นไหว สะเทือน ลดค่อยลง พร่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่

เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่องตัว และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหวั่นไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้แสวงสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือเกิดโศกเศร้า ทวิธา ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องงุนงง ความหลงใหล และความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน(สมมติ)ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน(ภพ)ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระทั่งเอนใจ ก็จะเกิดความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ(ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเชิดชู ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู

การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้ง ความหมายต่างๆที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะ ตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่า ความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กล่าวคือ ความยอมรับนิยมนยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะ ไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่ เชิดชูให้เกียรติอย่างที่เราหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่มากน้อยลง ก็ย่อม เกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือน หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรวดไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม(ชรา) และความสูญสลาย(มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆที่ยึดไว้(ภพ)

เมื่อภาวะการณั้ดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆที่เกิดขึ้น ทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ(ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผล ต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนา อย่างที่เรียกว่าหมักตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆว่า เมื่อมีตัวตน(ในความรู้สึก)เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อ กินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออก ต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมิใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวเบ่งพองออก พร้อมด้วยความอยากได้อยากทำอยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่่งออกมา แต่ตัวตนและความอยาก นั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีสิ้นสุด ต้องถูกฝืน กด หรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง

ในกรณีที่เรามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือ ข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มาก ขึ้นๆในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมด ความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้ง กระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

แนวทางประยุกต์ใช้หลักปฏิจจสมุปบาท

ในทางปฏิบัติ เราอาจจับเอาตรงไหนก็ได้ ขึ้นมาพิจารณา ซึ่งก็คือองค์ประกอบข้อหนึ่งข้อ ใดในระหว่างนั้น ที่จะกลายเป็นปัญหา แล้วเชื่อมโยงไล่เลียงกันขึ้นมาเป็นลำดับ จนถึงขร มรณะ

หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆที่มีใช้ชื่อใดชื่อหนึ่งใน 12 หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจนสรุปบทก็ได้

การแสดงปฏิจนสรุปบท จึงไม่จำเป็นต้องครบ 12 หัวข้อ และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ณ ตรงนี้ สมควรทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นว่า การศึกษาหลักพุทธธรรมก็เพื่อนำไปชี้นำการพัฒนาชีวิต การทำความเข้าใจในหลักปฏิจนสรุปบท ก็เพื่อนำมาใช้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต หากมีใช้เพียง “รู้เพื่อรู้” หรือเพียงเพื่อการนำไปถกเถียงเอาแพ้เอาชนะกับลัทธิศาสนาอื่น หรือกระทั่งมุ่งให้เกิดความสำเร็จต่อชีวิตด้วยการอ้อนวอน

อีกนัยหนึ่ง การศึกษากับการปฏิบัติต้องดำเนินควบคู่ไปด้วยกันเสมอ แสดงบทบาทเป็นปัจจัยสืบเนื่องกัน ในการพัฒนาชีวิต ลำพังแต่ความรู้และเข้าใจในหลักการกว้างๆ จะไม่ทำให้เกิดคุณค่าที่เป็นจริง ตามจุดประสงค์ของพระพุทธเจ้า

ทั้งนี้เพราะ ในการแสดงพุทธธรรม ดังเช่นการแสดงหลักปฏิจนสรุปบทนี้ พระพุทธเจ้ามุ่งหมายและสั่งสอนสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาวชิวัต และการลงมือทำจริงๆ (ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้)

ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะฟังยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรมน้อย(คือมีคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริงน้อย) ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวทัศน์อย่างกว้างๆ (ว่าความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และไม่เป็นไปแบบลอยๆ โดยบังเอิญ ฯลฯ)

ดังนั้น ผลที่ต้องการ จึงไม่อาจให้สำเร็จด้วยความหวังความปรารถนา การอ้อนวอนต่อพระเจ้าผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ

ทั้งนี้ การลงมือกระทำจะนำไปสู่การขับเคลื่อนของกระบวนการทรงคุณค่าต่อชีวิต ดังนี้

1. (เมื่อ)บุคคลจะต้องพึ่งตน ด้วยการกระทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น
2. (จุดเริ่มต้นของกระบวนการ)การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้

ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในตัวเหตุปัจจัย พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ภายในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง (ในที่นี้) ปัญญาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา(วิชา)

3. (ผลที่เกิดแก่ตน คุณค่าต่อชีวิต)การรู้เข้าใจกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่ง

ทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของคนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง เป็นประโยชน์ ความวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้

เมื่อมีการลงมือปฏิบัติแล้ว จึงจะเกิดคุณค่าที่แท้จริงต่อชีวิต ลำพังมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมทุกประการ คุณค่าที่เกิดขึ้นก็ยังนับว่าหายาบ ไม่นักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้งสามประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ 3) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

ปฏิjosสมุปบาทในฐานะมัชฌนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิjosสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่ากลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิjosสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌนธรรมเทศนา”

หลักปฏิjosสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติ โดยชี้ให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น

กระนั้น ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิjosสมุปบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันมาอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตติกวาท อันเป็นมิจฉาทิฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิjosสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่างๆ ที่แตกแขนงออกจากทฤษฎีทั้งหลาย เป็นต้นว่า ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลกรรมหรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น

ชี้ช่องทางตัดวงจรสังสารวัฏ

ความเข้าใจในหลักปฏิjosสมุปบาท จะทำให้เราค้นพบช่องทางตัดวงจรสังสารวัฏ เช่น ในข้อต่อ เวทนา→คันหา ที่ว่าอาศัยเวทนาจึงมีคันหา (เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีคันหา) ตรงนี้หมายความว่า คันหาจะมีต้องอาศัยเวทนา หรือต้องมีเวทนาคันหาจึงจะมีได้

แต่เมื่อมีเวทนาแล้วไม่จำเป็นต้องมีคันหาเสมอไป หากเราใช้สติปัญญาเข้าคุม

การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิjosสมุปบาท หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอนได้ ด้วยสติปัญญา นั่นคือ คนเราสววยเวทนาโดย

ไม่ให้เกิดค้นหาได้ ด้วยอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสายเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะ
ตัดตอนไม่ให้เกิดค้นหา รายละเอียดมีแสดงไว้แล้วในเรื่องกระบวนการดับทุกข์ ของบทถัดไป
“ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร”

ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?

จากความเข้าใจในสภาวะชีวิตคือขั้น 5 ลักษณะของชีวิตคือไตรลักษณ์ และดำเนินไปตามกฎปฏิจจสมุปบาทแล้ว ก็เป็นธรรมดาที่เราจะต้องคิดหาทางพาตนให้หลุดพ้นจากกรอบกำหนดของ “กฎธรรมชาติ” ของปุถุชน แล้วก้าวเข้าสู่สภาวะของความเป็น “อริยชน” (ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ผู้ไกลจากกิเลส) สามารถเสวยสุขแห่งชีวิต ไม่ตกอยู่ในบ่วงทุกข์อย่างง่ายดายดังเช่นปุถุชนทั่วไป

ชีวิต “อริยชน” เป็นอย่างไร ?

ในหนังสือ “พุทธธรรม” พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายในเรื่องดังกล่าว ในหัวข้อ “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” (หน้า 223)

โดยชี้ว่า ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้ ก็คือ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน”

นั่นหนึ่ง ชีวิต “อริยะ” ที่ควรจะเป็น หรือควรให้ชีวิตเป็นแบบไหน อย่างไร นั้น รวมๆ แล้ว ก็คือการเข้าถึงภาวะ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพาน”

วิชา ก็คือความรู้แจ้ง หลุดแล้วจากความไม่รู้ โมหะหรือความหลงผิด หลุดแล้วจากมิจฉาทิฐิใดๆ

วิมุตติ ก็คือความหลุดพ้น, หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะใดๆ

วิสุทธิ ก็คือความบริสุทธิ์ ความสะอาดหมดจดในจิตใจ

สันติ ก็คือความสงบในจิตใจ

นิพพาน ก็คือภาวะที่กิเลสได้ดับไปแล้ว ชีวิตหลุดจากกองทุกข์ การปฏิบัติชีวิตตามหลักพุทธธรรมได้ทำให้ดับกองทุกข์ไปได้สิ้น เป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ในที่นี้ ทั้งวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ ต่างเป็นกระบวนการธรรมที่แสดงให้เห็นถึงภาวะนิพพาน และเป็นไวพจน์ของนิพพาน

การตัดวงจรสังสารวัฏเข้าสู่วงจรวิวัฏฏ์

(เพื่อบรรลุสู่ภาวะ “วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน”)

การมุ่งสู่ภาวะนิพพาน เริ่มต้นด้วยการตัดวงจรสังสารวัฏฏ์ ซึ่งเป็นกระบวนการแห่งทุกข์ เนื่องจากทุกข์เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทแบบสังสารวัฏ(ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทวาร หรืออนุโลมปฏิจจสมุปบาท) เป็นวงจรของเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยสืบเนื่องแก่กันวนเวียนอยู่ในกองทุกข์

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์ แล้ว ก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิญญ์คือฝ่ายดับทุกข์ หรือ แก้ไขปัญหาด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย พร้อมทั้งทรงชี้ให้เห็นถึงภาวะที่ล้าเลิศสมบูรณ์ของชีวิต (วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันตินิพพาน) ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้

นั่นคือ เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไข ปัญหา เห็นห่างจากทุกข์และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ใช้การเสริมกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร มาเป็นตัวนำชีวิตข้ามจากเส้นทางสังสารวัฏเข้าสู่เส้นทางแห่งวิวิญญ์

กระบวนการดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร

การนำชีวิตข้ามจากเส้นทางสังสารวัฏเข้าสู่เส้นทางวิวิญญ์ ก็คือกระบวนการดับทุกข์หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร สามารถอธิบายได้เป็นสองแบบ คือ แบบ ก. วงจรยาว และแบบ ข. วงจรสั้น

ก. วงจรยาว

เริ่มจากความจริงของชีวิตที่ว่า การแก้ปัญหาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตหรือเล็กน้อย เพียงใด จะต้องอาศัยความรู้จริงหรือความเข้าใจจริงเป็นเบื้องต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิเช่นนั้น ปัญหา ก็จะยุ่งเหยิง สับสน หรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น

ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาขั้นพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวชีวิตเอง โดยจะทำชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอยู่อย่างไรทุกข์กันเลยทีเดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้

โดยนัยนี้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น

ในทางตรงข้าม ความรู้หรือความเข้าใจตามเป็นจริงจึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือ ดับทุกข์ทุกอย่าง

ดังนั้น ในกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร จึงเริ่มต้นด้วยการดับอวิชชา จุดเริ่มต้นของกระบวนการปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร

ดังต่อไปนี้

(กระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปปาตสมุทวาร) อวิชา→สังขาร→วิญญาณ→นามรูป→สฬายคณะ
→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·โหมณัส·อุ
ปายาส = ทุกขสมุทัย

(กระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปปาตนิโรธวาร) อวิชาดับ→สังขารดับ→วิญญาณดับ→นามรูปดับ
→สฬายคณะดับ→ผัสสะดับ→เวทนาดับ→ตัณหาดับ→อุปาทานดับ→ภพดับ→ชาติดับ
→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์แบบวงจรยาวดังที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็น
วงจรเต็มรูป หรือวงจรยาว มีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยเต็มครบทั้ง 12 หัวข้อ ทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอด
ต่อเนื่องเรียงกันไปตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ

แต่ความจริง การแสดงการแสดงปฏิบัติสมุปปาตสมุทวาร เช่นเดียวกันกับปฏิบัติสมุปปาต
นิโรธวาร ไม่จำเป็นต้องแสดงจนครบ 12 หัวข้อเสมอไป สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน เช่น
การตั้งต้นที่ “ตัณหา” ซึ่งจะเป็นไปแบบลัดสั้น หรือเป็นแบบ “วงจรสั้น”

ข. วงจรสั้น

มีดังนี้

(กระบวนการฝ่ายก่อเกิดทุกข์) ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรามณะ·โสกะ·ปริเทวะ·
โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขสมุทัย

(กระบวนการฝ่ายดับทุกข์) ตัณหาดับ→อุปาทานดับ→ภพดับ→ชาติดับ→ชรามณะ·โสกะ·
ปริเทวะ·โหมณัส·อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

มีข้อควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่า
ทำให้สิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เกิดมาแล้วดับหมดไปเท่านั้น แต่หมายความกว้างขวางไปถึง การที่สิ่งนั้นๆ ไม่
เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระวังเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้

ดังนั้น คำว่า ปฏิบัติสมุปปาตนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ซึ่ง
เกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือ
กระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเลย ก็ได้

เช่นเดียวกัน คำว่า “อวิชชาดับ” ก็มีใช้หมายถึงดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่ยังหมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้มีวิชชา นั่นเอง

อนึ่ง ในกระบวนการแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏ และฝ่ายดับทุกข์ หรือฝ่ายวิวิธัญ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาเลย แต่ก็พึงทราบด้วยว่ามีอวิชชาแอบแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก กล่าวคือ ในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนา แล้วตัณหาเกิดขึ้น ก็เพราะไม่รู้เท่าทัน สภาพความจริงของสิ่งที่ตนเสวยสวายนั่นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง ไม่รู้ว่าสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไรๆ เป็นต้น จึงทำการรับรู้ด้วยอวิชชา เรียกว่า อวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา

ในส่วนของฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดตัณหา ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสวยสวายเป็นพื้นอยู่ จึงทำ การรับรู้ชนิดที่ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่ตัณหา ดังนั้น ที่ว่าตัณหาดับจึงบังถึงอวิชชาดับในตัว

จากการแสดงกระบวนการปฏิกิจสมุปาทนโรธวารหรือฝ่ายดับทุกข์ ทั้งแบบวงจรยาว และวงจรสั้น สรุปได้ว่า หลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรฝ่ายก่อทุกข์หรือสังสารวัฏ ให้ขาด

การตัดวงจรนี้ ปกติตัดได้ที่หัวเงื่อนไขหรือข้อสองแห่ง ได้แก่ ที่ข้อใหญ่คืออวิชชา และที่ข้อรองคือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ข้อใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย

การตัดวงจรจึงมีสองอย่าง คือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา เมื่อวงจรขาด กระบวนการสังสารวัฏสิ้นสุดลง ก็จะบรรลุภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มีชัยชนะต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้โรคภัย ปราศจาก ๔๗ มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือ นิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คู่มากับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ภาวะแห่งนิพพาน

เมื่อสังสารวัฏหายไ้ ก็กลายเป็นวิวิธัญขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว คือมันเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในคราวเดียวกันอยู่แล้ว ไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวิธัญอีกแห่งหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน หรือจะพูดให้มันเข้าอีกก็ว่า การดับอวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้นแหละคือนิพพาน

ตามปกติของปุถุชน อวิชชา คัมภา อุปาทาน ย่อมลอคครอบงำเคลือบแฝงจิตใจ กัณหะ ปัญญา มละเป็นฉัวชักโยนนำเอาทิศสลับๆไปให้หลงข้ามสู่จิตใจ ทำใจให้หาที่จับ ไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่ฝ้ามอง ทำให้เห็นสิ่งต่างๆไม่ชัดบ้าง ให้บิดเบือนไปเสียบ้าง ตลอดจนถ่วงคังหนึ่ยาวรังไรไว้ให้วนเวียนติดตังข้อขัดมละกับเคลบอยู่กับเครื่องผูกมัดหน่วงหนึ่ยาชนิคต่างๆ เมื่ออวิชชา คัมภา อุปาทาน นั้นดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นอวิชชาสว่างแจ้งจัน มองเห็นสิ่งทั้งหลายกล่าวคือโลก และชีวิตถูกต้องชัดเจนตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที้อยากให้มันเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกมละ ท่าทีลงสิ่งต่างๆก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งทีปรากฏอยู่แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นหรือแม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังเอาไว้ หรือเพราะมาสาละ นเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ทีได้รู้ได้เห็นจัน เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ฯ จิตใจเปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งใส เป้นอิสระ เป้นภาวะทีแจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเลียดก่อน ประณิเฑ ลีทซึ่ง ซึ่งผู้ยังมีอวิชชา คัมภา อุปาทาน ครองจำใจอยู่ อย่างทีเรียกว่า ปุถุชน นิกลไม่เห็น ทิลไม่เข้าใจ (แปลเมื่อเข้าถึงเมื่อใด ถ้รู้เห็นประ จักมีแฉ่มอมเมื่อนั้น)

ทั้งนี้ การทำปฏิชนไม่สามารถบิกรับ ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของเทพยดาได้ นั่นก็เพราะธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็จะเรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยการรับรู้ผ่านเป็นพื้นเทียบ คือเอาสัญญาณที่มีอยู่แล้วมากำหนด แล้ววาดภาพขึ้นใหม่จากสัญญาณเหล่านั้นมากำหนดเทียบนั้น จึงได้ภาพตามสัญญาณที่เป็นองค์ประกอบ มิใช่ภาพจากความเป็นจริง

ตามพุทธประวัติ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธ
คำริว่า “ธรรมที่เรามาเข้าถึงนี้มี ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ยากยาก สมน ประณีต ตรรกะที่ยังไม่ถึง” ไม่อยู่
ในวิสัยของตรรก) ละเอียดอ่อน เป็นวิสัยที่มีผลที่จะพึงทราบ” และ มีข้อความเป็นกลางต่อไป ว่า
“ธรรมเราเข้าถึงโดยยาก เวลาที่ไม่มีการประกาศ ธรรมนี้มิใช่ว่าสิ่งที่ดี ผู้ผู้ถูกราคะ โทสะ กรอนำจะรู้
เข้าใจเลย สักว่าทั้งหลายผู้ถูกราคะ ย่อมไป อยู่นอกวงกลมมือของวิชาที่ก่อรู้ จักไม่เห็นภาวะที่ทรม
กระแสด ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง เห็นยาก ละเอียดยิ่งนัก”

คำว่า “ธรรม” ในที่นี้ หมายถึง ปฏิปទสงฺคปาเท และ นิสสยจะ ว่าอริยสัจ 4 ก็ได้ใจคน
เท่ากัน)

แต่ถึงแม้จะยากอย่างยิ่งถ้าปรารถนาจะรู้พุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชั้นจวนจวนจนกว่า
มากมาย จึงนับ คำว่า นิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่ถึง คิดไม่ถึง จึงควรมุ่งให้เป็นกำลังเตือนสติ
มากกว่า คือเตือนว่าไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพและจดจำด้วยขันเหลุสมานเสกกันอยู่ จะเป็นเหตุให้
สร้างสัญญาผิดๆขึ้นเสียเปล่า ทางที่ลัดหรือทางที่ถูกต้องควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าเดิมเพื่อรู้ที่ประจักษ์
ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้นเมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็ยังไม่เห็นคิดไม่ถึง แต่ก็เป็นสิ่งที่รู้
ได้เห็นได้เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่าบางคนเท่านั้น เคารพพุทธพจน์ที่ว่า นิพพานเป็นสิ่งที่ “เห็นได้ยาก” หรือ “รู้
ตามได้ยาก”)

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็น ประจักษ์ บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่สนับสนุนการตีความวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำ ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ทั้งชีวิตหรือบุคลิกลักษณะของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติ(สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนา)มากกว่าการอธิบายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแบ่งบวกและแง่ลบ เช่น อรหันต์(ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) จินาสพ(ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ(ผู้ไม่ต้องศึกษา, จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ฯลฯ ไปจนถึง อริยะ หรืออารยชน-แท้ (ผู้เจริญ, ผู้ประเสริฐ)

การศึกษาตามแนวนี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้บรรลุนิพพาน ซึ่งพอสรุปกล่าวตามแนวแห่งหลัก 3 ประการ คือ 1. ภาวะทางปัญญา 2. ภาวะทางจิต และ 3. ภาวะความประพฤติกิริยาการดำเนินชีวิต

1. ภาวะทางปัญญา

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือเห็นตามความเป็นจริง

เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหว ถูกชักจูงไปตามความชอบใจหรือไม่ชอบใจ สามารถตามรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดพิน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระทั่งที่เนื่องจากอารมณ์นั้นถูกรังหรือสะกดเอาไว้ให้เขวไปเสียก่อน

ลึกซึ้งลงไปอีก คือปัญญารู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง

เมื่อเกิดปัญญารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกัน และกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามที่มันเป็น เรียกว่ามีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขธรรมแล้วคือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธาหรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา

ในที่นี้ ที่ว่าไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธา ก็เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆแจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เห็นเองแล้ว ไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของคนอื่น (“ศรัทธา” คือการยอมรับขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง)

ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกอีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว

ลักษณะนี้ต่างกันโดยตรงกันข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูดหรือสิ่งใดที่อ้างเป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ

2. ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าวนหรือยั่วยุ(อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะ และโมหะ) เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะ แล้ว

ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว นั่นคือ นอกจกที่ไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย สามารถเป็นนายของอารมณ์ ถึงขั้นที่ท่านเรียกว่า เป็นผู้อบรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลางๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับบัญชาของตนได้ ให้เห็นของปฏิฏฐ เป็นไม่ปฏิฏฐ หรือของไม่ปฏิฏฐ เป็นปฏิฏฐ เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทิ้งปฏิฏฐและไม่ปฏิฏฐ วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ

อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้มีความควบคุมตนได้ เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว หรือผู้ชนะตนเอง ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม มีจิตหนักแน่นมั่นคงไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์(ส่วนที่น่าปรารถนา)หรืออนิฏฐารมณ์(ส่วนที่ไม่น่าปรารถนา) เหมือนภูเขาคอนใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมหรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นค้ำที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขยับเขยื้อนใจเจ็บต่อใคร ไม่ว่าจะทำสิ่งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดลงไป

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ ก็คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตม แต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน

เริ่มต้นตั้งแต่ไม่คิดในกาม ไม่คิดในบุญบาป ไม่คิดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลัง หวังอนาคต เช่น พระอรหันต์(ผู้ไกลจากกิเลสและบาปกรรม ทรงความบริสุทธิ์ หรือผู้ที่กำจัดข้าศึก คือกิเลสสิ้นแล้ว)มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต เพราะไม่รำพึงหวุ่นหวายถึงความหลัง ไม่พึงหวังเพื่อถึงอนาคตนี้เอง จึงสามารถนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของบรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูเผินๆจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม

ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่นและท่านได้กล่าวถึงบ่อยๆก็คือ “นิราส” หรือ “นิราสา” แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง สิ้นหวัง หรือไร้ความหวัง

แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ ปุถุชนนึกถึงหรือพูดถึงกันตามปกติ ทั้งนี้เพราะ ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน เกิดจากหมดความอยากที่จะเป็นเหตุให้หวัง คือ เมื่อไม่อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรจะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม่มี ความหวัง เป็นผู้ที่ได้ละได้ เลิกหรือหมดสิ้นความหวังแล้ว

หมายความว่า เป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อ ความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความ สิ้นหวังตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็มอ้อมอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยคนสมหวังหรือคน มีหวังไปอีก เรียกว่าเป็นขั้นอยู่เหนือความหวัง หรือพ้นความหวัง เป็นอิสระจากความหวัง เพราะมี ความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะผิดหวัง สิ้นหวัง หรือหมดหวังต่อไป ได้อีกเลย (พึงเทียบกับ “อัสสัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่นๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มี เรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่คิดฟุ้ง ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่รุ่มร่าม หงุดหงิด ไม่ หงอยเหงาเบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ เป็นสุข ไม่มีความโศก ไม่มีธุลีที่ทำให้ ขุ่นมัวหรือฝ้ามอง(วิระชะ) ปลอดโปร่งเกษม(เกษมะ) ผ่องใส เยือกเย็น เียบอ้อม พอใจ หายหิว จะเดิน จะยืนจะนั่งจะนอนก็เบาใจวางใจสนิท

ลักษณะที่ควรกล่าวไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อยๆ คือ **ความเป็นสุข** มีทั้งคำแสดงภาวะ ของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมี ความสุข เช่นว่า นิพพานเป็นบรมสุข นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี พระอรหันต์ ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ ผู้ใดกังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ ฯลฯ

กระนั้น แม้นิพพานเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานจะไม่ คิดในความสุขไม่ว่าชนิดใดๆ รวมทั้งไม่คิดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วย โดยเมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ

จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากการมัจฉาเหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้นๆว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความร่ำร้อนกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่านเป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างจากปุถุชนที่เมื่อเสวยสุขจะมีราคะอนุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ก็มีปฏิฆะอนุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์ใดๆก็มีอวิชชาอนุสัยตกค้าง เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น

สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่างๆในภายนอก คือไม่ต้องอาศัยอารมณ์ ท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือยิ่งกว่านิรามิสสุข ซึ่งไม่ว่าเมื่อสุขของท่านไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมดาแห่งสภาพสังขารจึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ ถึงอารมณ์ 6 (รูป เสียง กลิ่น รส โสรัหัพพะ ธรรมารมณ์) จะแปรปรวนเคลื่อนคลาดหายลับ ท่านก็ยังอยู่เป็นสุข ถึงขั้น 5 จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่น ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์

ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั่นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พาล่านสาข ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึงตนได้ หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “อาโรคะ” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือภาวะไร้โรค ที่ภาษาไทยเรียกว่าสุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี ก็ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง ซึ่งภาวะไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือสุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคฤหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า “ท่านพึงศึกษาดังนี้ว่า : ถึงแม้ร่างกายของเราจะเจ็บป่วยออกแอด แต่จิตของเราจักไม่ออกแอดไปด้วย” และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โรคมี 2 อย่างคือ โรคทางกายและโรคทางจิต “สัตว์ที่ยินยอมได้ว่าตนปราศจากโรคทางจิตแม้เพียงครู่หนึ่งนั้นหาได้ยาก ยกเว้นแต่พระชินาสพ(พระอรหันต์)” พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์

3. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ในด้านความประพฤติทั่วไปที่เรียกว่า ศีล ไม่สู้มีค่ากล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้วบ่อยครั้งนัก ทั้งนี้เพราะตามหลัก ศีล เป็นสิกขาหรือการศึกษาขั้นต้น

พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน และเจโตวิมุตติ ที่ผู้ที่เข้าถึงนิพพานบรรลุ ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุกข์หรือความประพลิตเสียหายไม่มีเหลือต่อไป

ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือจำกัดเพียงข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไร ในรูปลักษณะอย่างไร

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม หรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป

ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉัน หรือว่าฉันได้ทำความดี เป็นต้น แต่ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ อันเป็นการกระทำขั้นที่ลอยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะปองใจให้ทำความชั่วเสียแล้ว

ทั้งนี้ เราอาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้ว โดยแยกเป็น 2 อย่าง คือ การทำกิจหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง

ในด้านการงานหรือการทำกิจ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้วจากบ่วง ไม่มีอะไรจะห่วงว้างให้พะวง ย่อมอยู่ในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่งจะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด ลักษณะการทำการงานของพุทธสาวกนั้น มีบ่งชัดอยู่แล้วในคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำ เริ่มต้นตั้งแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ คือ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย ฯลฯ

ดังนั้นกิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่างในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็นทิฏฐานุคติ(ถือปฏิบัติตาม)ได้ โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้องทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว

ในด้านการดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำการงาน คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ข้อปฏิบัติต่างๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่าเมื่อเป็นการสมเหตุสมผล ท่านก็ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม ทั้งนี้ ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบันที่เรียกว่าทิฏฐธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิดตามมาจากหลังเพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม(ทิฏฐานุคติ)

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติก ส่วนตัว มุ่งเพื่อประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปรัตตะ(ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้)หรือปรหิตปฏิบัติ

ทั้งนี้ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติกและการดำเนินชีวิต ของผู้บรรลุนิพพาน เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด รวมอยู่ที่หลักสามข้อ คือ 1. ปัญญาที่เรียกเฉพาะว่า วิชา 2. ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า วิมุตติ และ 3. กรุณา ที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไป ทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชาและถึงวิมุตติด้วย

ถ้าเปรียบปुरुชนเหมือนคนถูกมัด วิชาก็เป็นมีดตัดเครื่องผูกมัดขาดออกไป วิมุตติก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรี กรุณา ก็คือ เมื่อหายเดือดร้อนวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว ก็มองกว้างออกไป เห็นคนอื่นถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มีอะไรต้องวุ่นพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป

พึงสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสามคือ วิชา วิมุตติ และกรุณา นั้น วิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นภาวะเสร็จงานและเป็นภาวะเอื้ออำนวยแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับกรุณาเป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน ปัญญาเป็นการทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเองสำเร็จ กรุณาเป็นการทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงถือว่า ปัญญากับกรุณาเป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า ปัญญาเป็นแกนนำของอรรถัตตะ(ประโยชน์ตน สิ่งที่เป็นคุณแก่ชีวิต ช่วยให้เป็นอยู่ด้วยดี สามารถพึ่งตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้) หรืออรรถัตตสมัตติ กรุณาเป็นแกนนำของปรัตตะ(ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้) หรือปรหิตปฏิบัติ

ย่อพุทธคุณลงได้เป็น 2 อย่าง คือ อรรถัตตสมัตติมีปัญญาเป็นตัวทำการ และปรหิตปฏิบัติมีกรุณาเป็นตัวทำการ แต่อรรถัตตสมัตติ และปรหิตปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายและเป็นของแท้จริงได้ก็เพราะมีวิมุตติยืนยันเป็นพยาน วิมุตตินั้นเป็นเครื่องสื่อแสดงถึงการเข้าถึงนิพพานแล้ว เรียกว่าเป็นอาการสำแดงหรือลักษณะที่สำคัญด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวพจน์ข้อหนึ่งของนิพพาน (ยังมีไวพจน์แสดงลักษณะด้านต่างๆของนิพพานอีกมาก ซึ่งในจำนวนนั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำที่ใช้เป็นคำสามัญในภาษาไทยและเป็นลักษณะที่สำคัญด้วย คือ วิสุทธิ ซึ่งหมายถึงความบริสุทธิ์หรือสะอาด ปราศจากกิเลสที่จะทำให้สกปรก เสร้าหมองหรือขุ่นมัว จึงใสและมองเห็นอะไรๆชัดเจน และสันติ ซึ่งหมายถึงความสงบ หรือภาวะที่หายวุ่นวายพลุ่งพล่านกระวนกระวาย ปราศจากความทวนทวนเร่ร้อน หมดสิ่งที่กวนให้หวั่นไหวระเหิด จึงเรียบ ซึ่ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่เป็นตัวของตัวเอง สามารถเสวยผลต่างๆได้บริบูรณ์ที่สุด และมีความพร้อมมากที่สุดที่จะใช้ทำการ ดังนั้น จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้าแปลง่ายๆคงได้ความว่า สว่าง

อิสระ สะอาด สงบ หรือนิพพาน ซึ่งใครพอใจไวพจน์อื่นใดก็สามารถเติมเข้ามาอีกได้ เช่นว่า วิชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมสัจจ์ นิพพาน เป็นต้น)

อนึ่ง การพิจารณาเกี่ยวกับนิพพานที่เป็นภาวะลึกซึ้งนี้ ถ้าพูดไปตามแนวหลักธรรมหรือหลักวิชาที่แสดงภาวะเพียงอย่างเดียว นอกจากเป็นเรื่องหนักแล้ว ยังเป็นการเสี่ยงต่อการวาดภาพที่ผิดพลาดได้ด้วย ทั้งนี้ เพราะผู้เสนอคำอธิบายไม่อาจแปลคำศัพท์สำคัญบางคำให้得其意หมายจะแจ้งรอบด้าน และฝ่ายผู้พิจารณาก็อาจมีสัญญาเก่าๆเกี่ยวกับคำศัพท์หรือข้อธรรมเหล่านั้น ที่ไม่สูตรตรงความหมายที่แท้จริงนัก นอกจากนั้นยังนำเอาความรู้สึกของปุถุชนเข้ามาเทียบเคียงอีกด้วย เช่น เมื่ออ่านข้อความแสดงภาวะตามหลักวิชาข้างต้นนี้แล้ว อาจมองพระอรหันต์เป็นบุคคลที่เสมือนปราศจากชีวิตจิตใจ เย็นชา ไร้ความรู้สึก ไม่ใยดีอะไรกับโลก เป็นต้น

ดังนั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของภาวะตามหลักวิชา ก็ควรพิจารณาผลที่ปรากฏในชีวิตจริงเทียบกันไปด้วย ดังนี้

1. ลักษณะภายนอกและการใช้ชีวิตรวมหมู่ดี เช่น ดูสดชื่นร่าเริง มีใจเบิกบาน มีรูปร่างท่าท่างน่ายินดี มีอินทรีย์เยือกเย็น มีความชวนชวนน้อย (ไม่วุ่น) มีใจสงบ มีความมั่นใจ ไม่ตื่นกลัว มีใจอ่อนโยน ไม่คิดรบกวหรือหวังประโยชน์จากใคร รักอิสระ เป็นต้น

2. ความมีใจอิสระและมีความสุข

3. ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

4. ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

เมื่อเราได้ทำความเข้าใจในหลักปฏิจนสมุปบาทนิโรธวาร ที่แสดงกระบวนการธรรมดับทุกข์ แสดงเส้นทางการโยกย้ายชีวิตจากกองทุกข์ไปสู่ภาวะดับทุกข์ ด้วยการตัดขั้วทุกข์ที่อวิชชาและ ตัณหา เข้าสู่ภาวะนิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนา พอเป็นสังเขป แล้ว ก็ย่อมจะทำให้เราหูตาสว่าง มองเห็นความเป็นไปได้ เกิดกำลังใจ และมีความพร้อมเบื้องต้นที่จะลงมือปฏิบัติตนอย่างถูกต้อง ตามหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งก็คือ การเดินสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา อย่างแน่นอน

กระนั้น ก่อนที่จะเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติอย่างจริงจัง ขอให้ทำความเข้าใจในเรื่อง “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งในหลักธรรมที่เป็น “ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลางๆตามธรรมชาติ หรือ สภาวะธรรมที่เป็นกลางๆ” (มัชฌิมนิเทศนา) ก่อนที่จะก้าวไปถึงหลักธรรมที่เป็น “ข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลางๆตามกฎธรรมชาติ” (มัชฌิมาปฏิปทา)

กล่าวคือ เรื่อง “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” นั้น เป็นเรื่องของหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายให้เห็นถึงกระบวนการดับทุกข์และภาวะนิพพาน ซึ่งจัดอยู่ในส่วนของสภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติของมนุษย์ ดังนั้นหลักปฏิจนสมุปบาทนิโรธวาร จึงเป็นเพียงตัวกระบวนการของธรรมชาติล้วนๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่ประการใด กล่าวคือ บอกไว้แต่เพียงว่า ในการเข้าถึงจุดหมายคือความดับทุกข์ (นิพพาน) กระบวนการจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่า ต้องทำอะไรจึงจะให้กระบวนการเป็นอย่างนั้นขึ้นมาได้ หรือว่าถ้าต้องการให้กระบวนการเป็นอย่างนั้น มนุษย์ควรปฏิบัติกรอย่าง จะต้องทำอะไรบ้าง

ส่วนเรื่อง “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” นั้น เป็นเรื่องหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงนำมาชี้แนะในทางปฏิบัติ เพื่อให้การปฏิบัติต่อชีวิตของคนเรา เป็นไปอย่างสอดคล้องกับกระบวนการตามธรรมชาติ

อีกนัยหนึ่ง เมื่อคนเราต้องการดับทุกข์ เราก็จะต้องดำเนินชีวิต(ปฏิบัติตน)ให้สอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ นั่นคือ วิธีปฏิบัติของมนุษย์จะต้องสอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติ หรือการปฏิบัติของมนุษย์จะต้องให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการของธรรมชาติ (“พุทธธรรม” หน้า 570)

มองในภาพรวม เราจะแปรความรู้ความเข้าใจในกระบวนการดับทุกข์ให้เป็นผลประจักษ์แก่ชีวิต ก็ด้วยการปฏิบัติอย่างสอดคล้องกับกระบวนการนั้น

สรุปได้ว่า ด้วยการปฏิบัติอย่างสอดคล้องกับกระบวนการระดับทุกข์เท่านั้น คนเราจึงจะสามารถนำพาชีวิตพ้นจากกองทุกข์ เข้าสู่ภาวะดับทุกข์ บรรลุสู่ภาวะนิพพาน

เกี่ยวกับเรื่องวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ภาวะดับทุกข์นี้ พระพรหมคุณาภรณ์ได้จัดรวบรวมไว้ในตอนที่ 5 ของหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า 569) หัวข้อ “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” แสดงหลักธรรมในส่วนของการปฏิบัติทางสายกลางหรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

มรรคา 8 อย่าง

มัชฌิมาปฏิปทา(เรียกง่าย ๆ ว่า “มรรค” หรือ “ทางสายกลาง”) นี้ เป็นทางเก่าที่เคยมีท่านผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมายเคยเดินกันมาในกาลก่อนแล้ว พระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงค้นพบแล้ว ทรงเปิดเผยแก่มวลมนุษยชน ทรงทำหน้าที่แนะนำบอกทางนี้ให้แก่เวไนยชน(ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, ผู้ฟังแนะนำได้ ผู้พอคัดค้านได้)

มรรค หรือทางสายกลางนี้ เป็นระบบวิธี หรือชุดวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่างๆ ส่งผลสืบทอดกันไปจนสำเร็จเสร็จสิ้นตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น ซึ่งเมื่อคนเราได้มรรคนี้แล้วก็เป็นอันว่าได้ “เครื่องมือ” ที่จะนำตัวเองก้าวจากกระบวนการของกระบวนการในข้อนี้โรธ มาสู่การปฏิบัติ(ตามข้อมรรค)ต่อไป

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ : ดับอวิชชา→ดับสังขาร→ดับวิญญาณ→ดับนามรูป→ดับสฬายตนะ→ดับผัสสะ→
ดับเวทนา→ดับตัณหา→ดับอุปาทาน→ดับภพ→ดับชาติ→ดับชรามรณะ·โสกะ
ปริเทวะ โทมนัส อุปายาส = ดับทุกข์

มรรค : สัมมาทิฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ → ดับทุกข์

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ มีองค์ประกอบหลักๆ อยู่เพียง 8 อย่าง จึงเรียกกันทั่วไปว่า “มรรคมงคล 8” อันประกอบด้วย 1. สัมมาทิฐิ(เห็นชอบ) 2. สัมมาสังกัปปะ(คำริชอบ) 3. สัมมาวาจา(วาจาชอบ) 4. สัมมากัมมันตะ(กระทำชอบ) 5. สัมมาอาชีวะ(เลี้ยงชีพชอบ) 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) 7. สัมมาสติ(ระลึกชอบ) และ 8. สัมมาสมาธิ(จิตมั่นชอบ)

ในมรรค 8 อย่างนี้ มีอยู่ 3 ข้อที่มีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติรวมพร้อมกันไป กับองค์มรรคข้ออื่นๆทุกข้อ คือ **สัมมาทิฐิ**(ความเห็นหรือความเข้าใจถูกต้อง) **สัมมาวาจา**(ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง) และ **สัมมาสติ**(สติที่ถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่ายๆด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง **สัมมาทิฐิ** เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย **สัมมาวาจา** เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไป ส่วน **สัมมาสติ** เป็นเหมือนเครื่องบังคับ ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพินัย

นอกจากนั้น เพื่อบ่งชี้ให้เห็นเป็นระบบหมวดหมู่ อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านได้จัดองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรคเข้าเป็นประเภทๆ เรียกว่า **ขันธ** หรือ **ธรรมขันธ** แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี 3 ขันธ หรือ 3 ธรรมขันธ ซึ่งมีการจัดสองแบบหรือสองระบบ คือแบบมรรค และแบบ **ไตรสิกขา**หรือ**สิกขา 3**

หรือระบบมรรค และระบบไตรสิกขา

ทั้งนี้ แบบมรรค ประกอบด้วย ปัญญาขันธ(สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ) ศีลขันธ(สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) และสมาธิขันธ(สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ)

ส่วนแบบไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีลขันธ สมาธิขันธ และปัญญาขันธ โดยจัดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวดศีล จัดสัมมาวาจา สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวดสมาธิ จัดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าเป็นหมวดปัญญา ซึ่งการจัดหมวดหมู่ในลักษณะดังกล่าว มุ่งไปในทางปฏิบัติคือการใช้งาน

โดยในการจัดตามแนว **สิกขา 3** หรือ **ไตรสิกขา** นี้ ได้มีการเรียกชื่อเพี้ยนไปเล็กน้อยเป็น **อธิศีลสิกขา** **อธิจิตตสิกขา** และ**อธิปัญญาสิกขา** สามารถแสดงลำดับ ให้เห็นแนวทางการปฏิบัติได้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

อธิศีลสิกขา (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ)→ **อธิจิตตสิกขา** (สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ) → **อธิปัญญาสิกขา** (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ)

การจัดแบบไตรสิกขามุ่งให้เห็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง ซึ่งคำว่า **ไตรสิกขา** แปลว่า สิกขา 3 และคำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน

ทั้งนี้ สิกขา 3 มีความหมายคร่าวๆดังนี้

1. อธิศีลสิกขา คือการฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้สุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ

2. อธิจิตตสิกขา คือการฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ

3. อธิปัญญาสิกขา คือการฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

ถ้าเชื่อมโยงจุดหมายเข้ากับความหมายของสิกขาแต่ละข้อ ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อดังนี้

สาระของอธิศีล คือการดำรงอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา

สาระของอธิจิต คือการพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

สาระของอธิปัญญา คือการมองครุรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่างๆด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระ เสรี และสดชื่นเบิกบาน

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

เหตุใดการจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขาจึงต่างกัน ? เมื่อเป็นมรรค ระบบเริ่มด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แล้วเหตุใดเมื่อจัดเข้าเป็นระบบไตรสิกขา กลับเอาสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นหมวดปัญญา ไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กลายเป็นเริ่มต้นด้วยสัมมาวาจาที่เป็นหมวดศีลแทน ?

เพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ ขอให้ย้อนกลับไปทบทวนความเดิมเกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างนิโรธกับมรรคซึ่งมีอยู่ว่า มรรคเกิดขึ้น โดยฐานเป็นวิธีการที่คนนำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตน คือเป็นวิธีปฏิบัติของคนที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือการใช้วิธีการของคนเพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ

อีกนัยหนึ่ง มรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการประยุกต์ความรู้ในกฎธรรมชาติดามาสรางเป็นวิธีปฏิบัติของคน เรียกได้ว่าเป็นขั้นต่อเชื่อมกลางระหว่างกระบวนการของธรรมชาติกับวิธีการต่างๆ ทั้งหลายเท่าที่คนจะชักเยื้องขยายออกไปใช้ในต่างกิจต่างกรณี

ฉ. ตรงนี้ มรรคเป็นหลักกลางในขั้นวิธีการของมนุษย์ เป็นแนวทางชี้้นำการปฏิบัติของมนุษย์ในการก้าวไปสู่ความดับทุกข์อย่างแท้จริง ซึ่งต่อจากมรรคก็คือไตรสิกขาหรือการลงมือปฏิบัติ เป็นขั้นของการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้งานจริง โดยนำเอาองค์ประกอบทั้ง 8 ไปชักเยื้องจัดรูปเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติ โดยมีขั้นตอนต่างๆ มีรายละเอียดและข้อเน้นย้ำเด่นชัดแตกต่างกันไป สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของแต่ละระดับแต่ละกรณี ความแตกต่างของจุดประสงค์และข้อเน้นย้ำเช่นนี้เอง ที่นำมาสู่การจัดลำดับข้อธรรมที่แตกต่างกันระหว่างมรรคกับไตรสิกขา ในระบบมัชฌิมาปฏิปทา

มรรค ในฐานะที่เป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นเพียงระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันว่ามีอะไรบ้าง ตามเนื้อหาของมันเองแท้ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองคุณนหนทางแล้วแยกแยะวิเคราะห์ดูว่า มันมีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงการใช้งานกันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรคจึงเป็นเพียงการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบทั้ง 8 เท่านั้น กล่าวคือ จัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ธรรมที่ทำหน้าที่อยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม

โดยนัยนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฐิจึงเป็นข้อแรก ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้นของการทำหน้าที่ขององค์ธรรมต่างๆ ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่นๆ จะเกิดขึ้นไม่ได้

นั่นคือ เริ่มแรกที่เฉียวจะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถืออย่างถูกต้องในแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริหรือคิดการต่อไปและประพฤติดำเนินปฏิบัติให้ถูกทางได้

การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นต้นทุนไว้ก่อน นั่นคือ เมื่อสัมมาทิฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่นๆ ก็จะเกิดตามได้เป็นลำดับไป

สรุปคือ เมื่อเห็นเป็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่างๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดคืบหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไรก็พูดไปได้อย่างไร นั่น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการ ใดอย่างไร แคไหน ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้แค่นั้น เมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือ ก็ช่วยชักนำกำหนดและเกื้อกูลแก่การกระทำ คิดการได้แคไหน พูดจาและกระทำการได้แนวใด มีขอบเขตแคไหน ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแนวนั้นในขอบเขตนั้น เมื่อจะพูดจะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม เมื่อพยายาม

จริงจังในเรื่องไหนเพื่อให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มันอย่างสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับอยู่ จิตก็แน่วแน่นมั่นคงไปในเรื่องนั้น ดังนั้น ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ดี งานถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พุทธิ ทำดี เป็นต้น ก็ดำเนินสืบไป เป็นสัมมาทั้งหมด ซึ่งถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็ต้องคอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งๆขึ้นในทุกขั้นตอน

ไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งในแง่การใช้งาน คือนำเอาองค์ประกอบทั้งหลายของมรรค ออกมาจัดเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่างๆ เพื่อใช้องค์มรรคเหล่านั้นให้สำเร็จผลอย่างเป็นงานเป็นการในชีวิตจริง เหมือนดังว่า เมื่อแจกแจงให้รู้แล้วว่าเครื่องมือที่จะต้องใช้มีอะไรบ้าง คราวนี้ก็มาจัดลำดับการใช้เครื่องมือเหล่านั้นว่า ในเวลาทำงานตอนไหนจะต้องใช้เครื่องมืออันไหน อย่างไร

ไตรสิกขาก้าวจากการเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะเวทีสัมพันธ์ขององค์กรธรรมต่างๆ ตามแบบของมรรค ออกมาสู่การเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะมนุษย์ที่อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่างๆ ในสังคม หรือก้าวจากจุดเน้นที่ภายในจิตใจของบุคคลออกมาสู่จุดเน้นด้านภายนอก เช่น แทนที่จะเน้นในแง่ว่า เมื่อเห็นถูกต้องแล้ว ก็จะคิดถูกต้อง แล้วจะพูดจะทำก็พลอยดีงามถูกต้อง กลับหันมาจับที่ด้านนอกว่า ความดี ความถูกต้องที่จะต้องทำต้องพูดมีอะไรบ้าง จะต้องพูดจะต้องทำอะไรๆ อย่างไร ในฐานะที่เขาอยู่ร่วมกับคนอื่นๆ กำหนดการแสดงออกภายนอก ให้สะท้อนกลับเข้าไปมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นภายในจิตใจ เช่นวางระเบียบกฎเกณฑ์ข้อฝึกหัดขึ้น ทำให้บุคคลผู้นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เป็นการเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมเข้าไปหาในตัวบุคคล และจุดนี้แหละคือการก้าวเข้าสู่ความหมายของสิกขาที่ว่าเป็นการฝึกอบรม

โดยนัยนี้ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นศีล การฝึกฝนปฏิบัติให้สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้นเกิดมีเพิ่มพูนขึ้น(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริศีลสิกขา** สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นพวกสมาธิ การฝึกปรือสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริจิตตสิกขา** ส่วน สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นพวกปัญญา การฝึกปรือสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ(ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น **อริปัญญาสิกขา**

ดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์กรธรรมด้วยตนเอง ออกมาสู่การฝึกคนอย่างเป็นขั้นเป็นตอน จากส่วนที่หยาบไปหาส่วนละเอียด หรือจากส่วนที่เป็นรูป เป็นร่างชัดเจนเห็นง่าย จัดการง่าย ไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็น ยากที่จะควบคุมจัดการ คือ เริ่มด้วยการฝึกกาย วาจา เข้าไปหาจิตใจ และปัญญา

และดังนั้น ใครศึกษาจึงก้าวจากระบบการทำหน้าที่สัมพันธ์กันตลอดเวลาทุกๆขณะของ องค์มรรคภายในตัวบุคคล ออกมาสู่กระบวนการฝึกอบรมช่วงกว้าง ซึ่งจัดแบ่งเป็นขั้นตอนเรียบ ลำดับตามบทบาทขององค์ประกอบประเภทที่ทำหน้าที่ออกหน้าเด่นชัดในขั้นตอนนั้นๆ โดยเริ่ม จากศีล ซึ่งมุ่งฝึกอบรมการแสดงออกทางกายวาจาที่เป็นขั้นภายนอก เกี่ยวกับสังคม เป็นขั้นหยาบ แล้วก้าวไปสู่สมาธิ ฝึกอบรมจิตใจที่อยู่ภายในและละเอียดกว่า เพื่อสนับสนุนการใช้และการฝึกปรี้อ ปัญญาให้ใช้งานอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

กระนั้น มีข้อควรย้าว่า ไม่ว่าเราจะกำลังฝึกอบรมอยู่ในช่วงตอนใดของใครศึกษา จะเป็นขั้น ศีลก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญาก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติองค์มรรคทุก ข้อ ตั้งแต่สัมมาทิฐิ ไปจนถึงสัมมาสมาธิ ย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าว ออกมาว่าเป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ ขั้นปัญญา เป็นเพียงการบอกแจ้งว่า ในตอนนั้นกำลังเร่งรัดให้ระดม การฝึกฝนอบรมองค์ประกอบประเภทนั้นให้มากเป็นพิเศษ หรือว่า ในตอนนั้นองค์ประกอบ ประเภทนั้นกำลังถูกเรียกออกมาใช้งาน มีบทบาทโดดเด่นออกหน้าองค์ประกอบประเภทอื่น

มองดูในแง่หนึ่ง เป็นเหมือนว่า มีระบบการฝึก 2 ระบบ คือ ระบบฝึกจากข้างนอกและ ระบบฝึกจากข้างใน กำลังทำงานประสานงานรับกันด้วยดี

อนึ่ง ในกระบวนการทั้งหมดนี้ ควรกล่าวถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิหรือองค์ธรรมฝ่าย ปัญญาไว้เป็นพิเศษว่า ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่มรรคหรือ ใครศึกษา ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญาและจบลงด้วยปัญญา

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หรือเห็นถูกต้อง ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์(เกี่ยวกับโลก ทางโลก)ก็ว่าเห็นถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตระ(พ้นทางโลก เหนือโลก) ก็ ว่าเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง คือเห็นตรงตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัย

สัมมาทิฐิตามความหมายแนวโลกีย์ ก็เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ซึ่งก็ย่อมทำ ให้บุคคลเริ่มปฏิบัติธรรมได้ เพราะเมื่อเชื่อหรือเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมพร้อมที่จะประพฤติปฏิบัติ เข้าสู่การฝึกอบรมช่วงแรกในระดับศีลของใครศึกษา

อย่างไรก็ดี บุคคลที่มีสัมมาทิฐิเพียงขั้นนี้ มักจะเน้นหนักอยู่แค่การปฏิบัติขั้นศีล ไม่ค่อย ก้าวต่อไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญา

ในความหมายที่กว้างออกไปสักหน่อย ได้แก่ความหมายว่า ความเข้าใจในสภาพปัญหา ฐาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จักจุดหมายและแนวทางการปฏิบัติ ก็พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลง มือปฏิบัติได้

ส่วนความหมายที่กว้างที่สุด ก็คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุ ปัจจัยของมัน ซึ่งความหมายแนวนี(โลกุตระ) กินความครอบคลุมถึงความหมายแบบอื่นๆทั้งหมด

เช่น รวมถึงการเห็นสภาพปัญหา มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นสาเหตุ มองเห็นทางตาม ภาวะที่มันเป็นทาง เป็นต้น และเป็นความหมายของสัมมาทิฐิในแง่ที่จะเจริญเพิ่มพูนชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป ตลอดมรรคาแห่งการปฏิบัติ อย่างที่ว่า ยิ่งปฏิบัติ ก็ยิ่งรู้ หรือยิ่งทำไป ก็ยิ่งรู้ไป จนทำสำเร็จ ก็รู้หมด

เห็นได้ว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่ง มัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ อีกทั้ง ในการ ดำเนินมรรคาลงคสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย นั่นคือ ยิ่งการ ดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัดเจน มีกำลังบริสุทธิ์มาก ขึ้นเพียงนั้น และในที่สุด ก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าว ได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายทางของมรรคา

สำหรับใครศึกษา แม้จะมีศีลเป็นข้อแรก แต่ความจริงก็ต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจ เกี่ยวกับสิ่งที่จะลงมือปฏิบัติเป็นต้นทุนไว้ก่อน ซึ่งได้แก่สัมมาทิฐินั่นเอง แต่เพราะความรู้ความ เข้าใจเบื้องต้นนี้ เป็นเพียงการรู้ว่าทางไหนคนจะพึงไป และตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น จึงไม่จัดเป็น ขั้นตอนของระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้างของใครศึกษา เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจหรือ ความเชื่อถูกต้องเป็นพื้นฐานต้นทุนแล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติกาย วาจา และ อาชีวะ(ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต(สมาธิ) จนถึงขั้น สุดท้าย คือ ฝึกอบรมปัญญาให้แก่กล้าจนพ้นจากอวิชชา

ความจริงแล้ว ปัญญานั้นเจริญงอกงามขึ้นเรื่อยๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม โดยเบื้องต้น ความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ อาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการ ฝึกอบรมต่อมา ความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิม นั้น ก็จะค่อยๆ เจริญเพิ่มพูนและ ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผล การปฏิบัติที่เกิดขึ้นในระบบการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่างๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญา ก็ จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพาน คือความรู้ความ เข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริงๆ โดยสมบูรณ์

ดังบาลีที่ว่า “มัชฌิมาปฏิปทานี้เป็นญาณกรณี(สร้างการรู้) จักขุกรณี(สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิจึงเป็นเหมือนสะพานสำหรับทอดข้ามจากอวิชชาไปสู่วิชา เมื่อมี วิชาที่เกิดสัมมาญาณะ(ความรู้ชอบ เทียบได้กับ ญาณกรณี และจักขุกรณี) และข้ามหลุดพ้นเป็น สัมมาวิมุตติ(หลุดพ้นชอบ เทียบได้กับความสงบ ฯลฯ นิพพาน)

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรคา 8 อย่าง ได้แก่ 1. สัมมาทิฐิ 2. สัมมาสังกัปปะ 3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ 6. สัมมาวาขามะ 7. สัมมาสติ และ 8. สัมมาสมาธิ โดยแต่ละอย่างมีความหมายและบทบาทดังต่อไปนี้

1. สัมมาทิฐิ

คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุดคือ ความรู้ในอริยสัจ 4 นอกจากนี้ก็เช่น รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและอกุศลมูล เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจสงมุปบาท

สัมมาทิฐิ แบ่งเป็น 2 ประเภทหรือ 2 ระดับ คือ

1. โลภียสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับ โลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตาม คลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม

โดยทั่วสัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือองค์ประกอบทางสังคม ด้วย อาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกล้าของ สังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น

เพราะเหตุที่สัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากการหล่อหลอมของสังคม ด้วยการอบรมสั่งสอน ทางศีลธรรม และถ่ายทอดทางวัฒนธรรมดังกล่าว จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้นมา เป็นของซ้อนเข้ามา หรือ ต่างหากจากกฎธรรมชาติของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง ดังนั้น จึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมี รายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของ สภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของสัมมาทิฐินี้จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ ตามถิ่นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฐิ คือความสอดคล้องกับหลัก กรรมหรือกฎแห่งกรรม(พฤติกรรมและผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์ย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย) เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลัก ความจริงที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ โดยนัยนี้ โลภียสัมมาทิฐิจึงมีกฎ ธรรมชาติ(กฎแห่งกรรม)รองรับอยู่ หรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ

ด้วยเหตุนี้ โลภียสัมมาทิฐิ จึงส่งถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่น ความรับผิดชอบต่อการกระทำของ ตน ความใฝ่สำเร็จที่เกิดจากการกระทำหรือความเพียรพยายาม ตามความสามารถและสติปัญญาของ ตนเอง ความรู้จักพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือกันด้วยริ้วแรงกำลังของมนุษย์เอง เป็นต้น แต่ทั้ง

สังเกตได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียงความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรม หรือ ญาณมนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้นเท่านั้น ยังมีใช่เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎหรือหยั่งรู้ถึงความ เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้ เพราะความรู้เข้าใจที่หยั่งถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรง ย่อมจัดเข้าในจำพวกโลกุตระสัมมาทิฐิ

แต่ถึงกระนั้น ในเมื่อโลกียสัมมาทิฐิเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความเป็นจริง ตามธรรมชาติของกฎธรรมชาติ จึงอยู่ในฐานะที่จะเชื่อมต่อให้ก้าวไปยังโลกุตระสัมมาทิฐิได้ด้วย

2. **โลกุตระสัมมาทิฐิ** ความเห็นชอบระดับโลกุตระ คือเห็นโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของ ธรรมชาติ

พูดให้ง่ายเข้าก็ว่า รู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง

สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจาก โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายใน ตัวบุคคล หมายความว่าสัมมาทิฐิประเภทนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่น ด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั้นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมา ต่างหากจากธรรมชาติของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพล ของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ๆ ซึ่งมีสภาวะและ ธรรมชาติเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย

โดยนัยนี้ สัมมาทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็น ความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน จำเป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอ เหมือนกัน

สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายถึงเฉพาะที่เป็น ความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผลทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น แต่กระนั้นก็ ตาม สัมมาทิฐิที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกันกับที่เป็นของปุถุชน นั้นเอง

จากนี้ จึงพึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตระนี้ว่า เป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่า โลกียสัมมาทิฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เราเรียกว่าถอนรากถอน โคนเลยทีเดียว ด้วยสัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้นจึงจะกำจัดกิเลสได้ คือมิใช่เพียงกด ข่ม หรือทับไว้ เท่านั้น ซึ่งจะทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวโอนไปตามค่านิยมที่สังคม หล่อหลอม เพราะได้มองความจริงผ่านทะลุเลเยอร์ระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึง ไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคม

อีกนัยหนึ่ง เมื่อใดที่คนเรามีโลกุตระสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่ง ของสังคมได้อย่างแท้จริง

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือเห็นตามที่สิ่งทั้งหลายเป็นจริง การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าและในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่นและเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิด ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง

สัมมาสังกัปปะ มีความสืบเนื่องสัมพันธ์กับสัมมาทิฐิ เนื่องจากว่า ในกรณีของสัมมาทิฐิ การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ในขณะนั้น ความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดถือ พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย

หมายความว่า องค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้จะต้องทำหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุนกันและกันอยู่ตลอดเวลา

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็จะมีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง ซึ่งเมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงแล้ว จึงมีสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้น ได้อย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ และเมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ตามความเป็นจริง เป็นการเสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นไปอีก

จากนั้น องค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

สัมมาสังกัปปะ 3 อย่าง

สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่าง ดังต่อไปนี้

1. เนกขัมมสังกัปปี หรือเนกขัมมวิตัก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะ หรือโลภะ
2. อพยบาทสังกัปปี หรือ อพยบาทวิตัก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ขัดเคือง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่ง

หมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ

- 3. อวิหิงสาสังกัปปี หรือ อวิหิงสาวิตก** คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

ถึงตรงนี้ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทวิฏฐิกับสัมมาสังกัปปะเพิ่มอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสที่เรียกว่าอภิสสมูล 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทวิฏฐิเป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุด คือ โมหะ ส่วนสัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสตัวรองที่ต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปี เป็นตัวกำจัดราคะ หรือโลภะ และอพยพาทสังกัปปี กับอวิหิงสาสังกัปปี เป็นตัวกำจัดโทสะ ทั้งหมดของกระบวนการมีความกลมกลืนต่อเนื่องประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง 2 ข้อ(สัมมาทวิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ)เท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบุรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย เนื่องจากการปฏิบัติธรรมแต่ละข้อจะไม่สมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆทันที แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ 3 ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปี บางทีก็หมายถึงเพียงขั้นหยาบในรูปสัญลักษณ์ คือ การออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความ เป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยพาทสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปี ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้แม้จะเป็นสัมมาทวิฏฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นแจ้งเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นบาทฐาน

3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรคทั้ง 3 ข้อนี้ เป็นขั้นสืบต่อกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน ดังนี้

1. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- 1) ละมุสาวาท เว้นการพูดเท็จ รวมถึงสั่งจวาจา พูดคำจริง
- 2) ละปิสุณาวาจา เว้นการพูดส่อเสียด รวมถึง สัมภักคกรณีวาจา พูดคำสมานสมัคคี
- 3) ละหุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ รวมถึง สัณหวาจา พูดคำอ่อนหวานสุภาพ
- 4) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพ้อเจ้อ รวมถึง อัคคสัณหิตาวาจา พูดคำมีประโยชน์

2. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่

- 1) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต รวมถึง การกระทำที่ช่วยเหลือเกื้อกูล
- 2) ละอหินนาทาน เว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีวะ หรือทาน)

3) ละกามสุมิณาจาร เว้นความประพฤติดิในกาม รวมถึง สทารสันโดษ(ความพอใจด้วยภรรยาของตน ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน)

3. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจฉาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึง ความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่นทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล(ไม่หมักหมม ไม่ผัดเพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน) เป็นต้น

ทั้งหมดนี้ เป็นศีลขั้นพื้นฐานสำหรับคนทั่วไป เป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันได้โดยปกติสุข และแต่ละคนมีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัย จึงเรียกข้อกำหนดเหล่านี้ว่า สิกขาบท(ข้อฝึกความประพฤติ) 5 หรือที่ต่อมานิยมเรียกกันเป็นสามัญว่า ศีล 5 ได้แก่

1. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย

2. เว้นจากอทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขามิได้ให้ หรือไม่ลักขโมย จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์

3. เว้นจากกาเมสุมิณาจาร คือ ไม่ประพฤติดิในกามทั้งหลาย จับเอาสาระว่าความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน

4. เว้นจากมุสาวาท คือ ไม่พูดเท็จ จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โกหกหลอกลวง ตัลดรอนประโยชน์หรือแกล้งทำลาย

5. เว้นจากของเมาคือสุราเมรัยอันเป็นตั้งแห่งความประมาท คือ ไม่เสพของมึนเมา จับเอาสาระว่า ความประพฤดิหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหลังพลาคมัวเมา เนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ

6. สัมมาวายามะ

องคัมมรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา หมายถึงความเพียร ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะเป็นองคัมมรรคประจำข้อ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองคัมมรรคข้ออื่นๆทุกข้อเสมอไป และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วยในข้อใดข้อหนึ่ง

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สังขธรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดาเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น

การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ

ในการทำสมาธิเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำในภายนอกให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระคมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าหุ้ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมานตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะอย่างที่ไม่ถึงและไม่หย่อนเกินไป

อย่างไรก็ดี แม้ตัวสัมมาวายามะแท้ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่เมื่อสัมมาวายามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าที ตอบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย น้ํา การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่างๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อ มีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน บ้าง

7. สัมมาสติ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 นั่นเอง ซึ่งหัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

1. กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามรู้ทันกาย)
2. เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามรู้ทันเวทนา)
3. จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามรู้ทันจิต)
4. ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามรู้ทันธรรมหรือความเป็นจริงตามที่มันเป็นของมันเอง)

ว่าโดยสาระสำคัญ หลักสติปัฏฐาน 4 บอกให้เราทราบว่ ชีวิตของเรานี้ มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่งเท่านั้น คือ 1. ร่างกายและพฤติกรรมของมัน 2. เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ 3. ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ และ 4. ความนึกคิดใคร่ครอง

ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทา(ทางดำเนิน การปฏิบัติ) นำไปสู่ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง อริยธรรม(ธรรมอัน ประเสริฐ)

“สติ”ในฐานะอัปมาทธรรม

ในการพิจารณาเรื่องสัมมาสติ สมควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องสติให้เป็นพื้นฐาน

“สติ” แปลกันง่ายๆว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกเพ่งความหมายไปในแง่ของ ความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสธ สติ นอกจากหมายถึงความไม่ลืม ความระลึกได้ แล้ว ยังหมายถึง ความไม่ เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธ(negative)เหล่านี้ เล็งไปถึง ความในทางอนุมีติ(positive)ด้วยว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอ ในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆอย่างไร โดยเฉพาะในแง่ของจริยธรรม

การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบกับนายประตู ที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่ เสมอ และคอยกำกับการ โดยปล่อยให้คนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควร เข้ามาให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออกไม่ให้ออกไป

สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่ว เล็ดลอดเข้าไปในจิตใจได้

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติธรรมทุกชั้น ซึ่งการดำเนิน ชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอนั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่าอัปมาท แปลว่า ความไม่ประมาท

อัปมาทนี่เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ ความหมายว่าการเป็นโดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถลำลงไป ในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำและ ต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงใจ และ พยายามเดินรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า อัปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระพุทธศาสนา

สติปัญฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปัญฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือ วิถีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังคับเกิดผลดีที่สุด

การเจริญสติปัฏฐาน เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะ(การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ)และวิปัสสนา(ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง)ในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้ฌาน(ภาวะจิตใจสงบประณีต)ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆเท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญวิปัสสนาเป็นคัวนำตามแนวสติปัฏฐาน ไปจนถึงที่สุดก็ได้

8. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียดและในแง่การปฏิบัติที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ความหมาย

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะจิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง(สัมมาสมาธิ) ก็เพื่อจุดมุ่งหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญารู้แจ้ง เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง

ลักษณะของจิตสมาธิ

คงได้กล่าวมาแล้วว่า อธิจิตตสิกขา คือการฝึกปรือเพื่อเสริมสร้างคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ดังนั้น สมาธิ ซึ่งเป็นเป้าหมายของอธิจิตตสิกขานั้น จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด

จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูง มีลักษณะสำคัญ ดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพรากระจ่ายออกไป
2. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดคอง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ใส กระฉ่าง มองเห็นอะไรๆได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด

4. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิขั้นฌาน ประกอบด้วยองค์ 8 กล่าวคือ 1. ตั้งมั่น 2. บริสุทธิ์ 3. ผ่องใส 4. โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา 5. ปราศจากสิ่งมัวหมอง 6. นุ่มนวล 7. ควรแก่งาน 8. อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว

ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ

ตามที่กล่าวมานี้ มีข้อควรย้ำว่า ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิ ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิด้วยก็คือ ความควรแก่งาน หรือความเหมาะแก่การใช้งาน และงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมก็คือ งานทางปัญญา อันได้แก่การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้นเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาสภาวธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง และโดยนัยนี้ จึงควรย้ำเพิ่มไว้อีกด้วยว่า สมาธิที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก ปลอยตัวคนเข้รวมหายไปในอะไรๆ แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โล่งโปร่ง หลุดออกจากสิ่งบังคับบีบคั้นกั้นขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตั้งอยู่ เบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้ปัญญา

ดังนั้น ความมุ่งหมายของสมาธิที่ใช้อย่างถูกต้อง หรือพูดตามศัพท์ว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธินั้น ก็คือเพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดี หรือพูดง่ายๆว่า เป็นสมาธิเพื่อปัญญา คือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง

กระนั้นก็ตาม แม้ว่าสมาธิจะมีความมุ่งหมายดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็จริง แต่สมาธิก็ยังมิใช่คุณประโยชน์อย่างอื่นที่นอกเหนือไปจากจุดหมายนั้นอีก เนื่องจากประโยชน์บางอย่างเป็นผลพลอยได้ในระหว่างการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของสมาธินั้นเอง หรือบางอย่างเป็นประโยชน์พิเศษออกไปซึ่งต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดา และบางอย่างเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูลแม้แก่ท่านที่ได้บรรลุจุดหมายของสมาธิเสร็จสิ้นไปแล้ว

โดยสรุป พงจะประมวลประโยชน์ของสมาธิได้ ดังนี้

1. ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรืออุดมคติทางศาสนา : ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง

2. ประโยชน์ในด้านการสร้างความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย : ที่เป็นผลสำเร็จอย่างสูงในทางจิต หรือเรียกสั้นๆว่า ประโยชน์ในทางอภิปัญญา ได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์และอภิปัญญาชั้นโลกียะอย่างอื่น ๆ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ เป็นต้น

3. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ : เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นุ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน จามสง่า มีเมตตา กรุณา มองดูรู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง ฯลฯ เตรียมจิตใจให้อยู่ในสภาพพร้อมและง่ายแก่การปลูกฝังคุณธรรมต่างๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำให้สงบและสะกดขยับผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ (เรียกอย่างสมัยใหม่ก็ว่า มีความมั่นคงในอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต)

ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้นเป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน คือดำเนินชีวิตอย่างมีสติตามรู้ทันพฤติกรรมทางกายวาจา ความรู้สึกนึกคิด และภาวะจิตของตนคนที่เป็นอย่างไปต่างๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิดช่องให้ประสบการณ์และความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ซึ่งประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

4. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน : เช่น

- 1) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยังหลุดจากความกลัดกลุ้มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข
- 2) เป็นเครื่องมือเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่นอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอย เสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ยังได้ประโยชน์ในข้อที่ 1) มาช่วยเสริม ก็ยิ่งได้ผลดีมากยิ่งขึ้นไปอีก
- 3) ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ เนื่องจากร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปกติแล้ว ปุณฺณท้าวไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองขุ่นมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่ยังร่างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจอย่างรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้น กลับใช้จิตที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้นหันกลับมาส่งอิทธิพล บรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกข์เวทนาทางกายไว้ก็ได้

ในด้านดี ผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเอิบอิ่ม ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดี เป็นภูมิคุ้มกันไปในตัว ความสัมพันธ์นี้มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการและการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่น จิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลงในการที่จะทำให้อารมณ์สมบูรณ์ผ่องใส เป็นต้น

อนึ่ง ต้องเข้าใจด้วยว่า สมาธิเป็นเพียงวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย บางครั้งผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวไป มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกรอบรุ่มช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่งแล้ว จึงออกมามีบทบาทในทางสังคมตามเหมาะสมของคนต่อไป

อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไปก็มีใช้ว่าจะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริตา เป็นต้น

วิธีเจริญสมาธิ

โดยทั่วไป ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการใช้ปัญญาพิจารณาสภาวธรรมตามหลักวิปัสสนา ซึ่งสมาธินั้นก็จะเจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนาด้วย

แต่เนื่องจากการเริ่มต้นด้วยสมาธิที่ยังอ่อน ก็เหมือนคนเดินทางที่มีกำลังน้อยไม่เข้มแข็ง ทำให้มีความพร้อมในการเดินทางน้อยลง แม้จะหวังว่าสมาธิจะค่อยๆ เข้มแข็งขึ้นมาได้ แต่ก็สู้การเตรียมพร้อมเต็มที่ตั้งแต่ต้นไม่ได้ ดังนั้น จึงเกิดความนิยมที่จะฝึกรอบรุ่มเน้นหนักด้านสมาธิให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อนไม่มากนักน้อย สำหรับเป็นพื้นฐานที่มั่นคงพอสมควรแก่การเจริญปัญญาต่อไป

การฝึกรอบรุ่มสมาธินั้น แม้ว่าโดยหลักการ จะพูดได้สั้นนิดเดียว แต่ในด้านวิธีการมีเนื้อหา รายละเอียดมากมาย ยิ่งถ้าพูดต่อออกไปจนถึงการใช้สมาธิ(คือจิตที่เป็นสมาธิ)นั้นเป็นสนามปฏิบัติของปัญญา ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขตกว้างขวาง รวมเรียกว่า สมถะและวิปัสสนา

ในที่นี้จะขอล่าวถึงวิธีเจริญสมาธิเพียงหลักสำคัญกว้างๆ พอเป็นเค้าให้เห็นแนวทาง ดังนี้

1. การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้หลายแห่ง สาระสำคัญของกระบวนการนี้คือ กระทำสิ่งที่ดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นก็จะเกิดปิติซึ่งตามมาด้วยปีติสัทธิ ความสุข และสมาธิในที่สุด พูดเป็นคำไทยว่า เกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอิ่มใจ ร่างกายผ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

ปราโมทย์→ปิติ→ปีติสัทธิ→สุข→สมาธิ

หลักทั่วไปมีอยู่อย่างหนึ่งว่า การที่กระบวนการเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติจะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนี้ก็หมายเอาเพียงแค่การที่มีได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมา ที่จะเป็นเหตุให้ใจคอวุ่นวาย คอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษหรือเคียดแค้นใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติดุจริตเป็นที่สบายใจของตน ทำให้เกิดความมั่นใจในตัวเองได้ ส่วนการกระทำที่จะให้เกิดปราโมทย์ก็มีได้หลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดิงานสุจริตของตนเอง แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นมาได้ อาจระลึกถึงการทำงาน การบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึงพระรัตนตรัยและสิ่งดีงามอื่นๆ อาจหยิบยกเอาหลักธรรมบางอย่างขึ้นมาพิจารณาแล้วเกิดความเข้าใจได้หลัก ได้ความหมาย เป็นต้น แล้วเกิดความปลาบปลื้มบันเทิงใจขึ้นมาก็ได้ทั้งสิ้น

องค์ธรรมสำคัญที่จะเป็นบรรทัดฐานหรือเป็นปัจจัยใกล้ชิดที่สุดให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ก็คือความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้เสมอว่า “สุขิโน จิตฺตํ สมာธิยตี” แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ

2. การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ(ฤทธิ์ หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่ายๆว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่าง คือ ฉันทะ(ความพอใจ) วิริยะ(ความเพียร) จิตตะ(ความติดจ้อง) และวิมังสา(ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้ง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตผูกไว้ ใช้ปัญญาสอบสวน

อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสพัวพันไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ เมื่อสมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โคนัยนี้จึงมีสมาธิ 4 ข้อ คือ

- 1) ฉันทาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่
- 2) วิริยสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่
- 3) จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่
- 4) วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่

อนึ่ง สมาธิเหล่านี้ จะเกิดมีควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายาม ที่เรียกว่า ปธานสังขาร หรือสังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง อาจแปลง่ายๆได้ว่า ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์

3. การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาท 4 นั้น ตามปกติใช้ได้กับงานหรือการประกอบกิจต่างๆ เช่น การเล่าเรียนและกิจกรรมทั้งหลาย ซึ่งมีความก้าวหน้าหรือความสำเร็จของงานหรือกิจนั้นๆ เป็นเป้าหมายให้แก่อิทธิบาท ทำให้เกิดแรงความเพียรประกอบการที่เรียกว่าปรานสัจจารขึ้นมา พุ่งแล่นไปสู่เป้าหมายนั้น จึงพาให้เกิดสมาธิ คือ หนุนให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่ได้

แต่ในการดำเนินชีวิตประจำวันทั่วไป ที่คนเราสัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งเพียงผ่านไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่นิ่งเฉยหรือดำรงอยู่ตามสภาพ ย่อมไม่มีฐานที่ตั้งตัวหรือทำการของอิทธิบาท ในกรณีเช่นนี้ องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่าสติ เพราะสติเป็นเครื่องดึงและกุมจิตไว้กับอารมณ์ ซึ่งก็คือ สิ่งที่เกี่ยวข้องและกิจที่ต้องทำในเวลานั้น

4. การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน ในที่นี้หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เป็นวิธีการปฏิบัติกันอย่างเอาจริงเอาจัง เป็นงานเป็นการ โดยมุ่งฝึกจำเพาะแต่ตัวสมาธิแท้ๆ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่การตระเตรียมตัวเบื้องต้นก่อนฝึก วิธีเจริญกรรมฐานแต่ละอย่างๆ และความก้าวหน้าในการฝึกจนได้รับผลในขั้นต่างๆ

กรรมฐานแปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน พุคง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เราทำให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราว สงบอยู่ที่ใด ไม่เที่ยววิ่งเล่นเคลิดหรือเลื่อนลอย ฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย รวม 40 อย่างด้วยกัน ดังนี้

- ก. กสิณ 10
- ข. อสุภะ 10
- ค. อนุสติ 10
- ง. อัปปมัญญา 4
- จ. อาหาร ปฏิภูมัตถัญญา
- ฉ. จตุราศุวิฐาน
- ช. อรูป หรือ อรูปปี 4

เป็นทางแห่งปัญญา

ด้วยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือทางสายกลางขึ้นอยู่กับความมีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมายจึงจะเดินทางได้

อีกนัยหนึ่ง เมื่อจะเดินทางก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหน

ด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหาของคนและรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล เป็นทางแห่งการรู้และเข้าใจ ยอมรับและกล้าเผชิญหน้ากับความจริง

เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้าเผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว ก็จะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตัวเอง หรือสามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงามกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ฤทธาานุภาพลบล้างบาปจากภายนอก และเมื่อมนุษย์มีความมั่นใจด้วยอาศัยปัญญาเช่นนี้แล้ว ก็จะไม่ต้องไปหมกมุ่นวุ่นวายอยู่กับสิ่งที่หวั่นกังวลว่าจะมีอยู่นอกเหนือวิสัยของมนุษย์ ซึ่งทำให้แห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละคือลักษณะอย่างหนึ่งของความเป็นทางสายกลาง

ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหาและกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว ก็จะมีความรู้ความเข้าใจตามมาอีกด้วยว่า ทางสายกลางสู่จุดหมายนั้น คือทางดำเนินชีวิตที่ไม่ดีราคาค่าตัวต่ำถึงกับยอมสยบจมลงในกระแสโลก ปลดปล่อยชีวิตให้เป็นทาสแห่งามิสที่เป็นเหยื่อล่อของโลก เป็นอยู่ด้วยความหวังที่จะได้เสพสอระยของโลกลำยเดียว โดยยอมให้สุขทุกข์ ความดีงาม และคุณค่าแห่งชีวิตของตนขึ้นต่อวัตถุ และความผันผวนแปรปรวนของเหตุปัจจัยต่างๆ ในภายนอกอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำให้ชีวิตขาดอิสรภาพ ไม่เป็นตัวของตัวเอง ไม่มีคุณค่าในตัวของมันเอง

ยิ่งกว่านั้น ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง โดยนัยนี้ ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย

3. ข้อคิด ข้อธรรม

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

กว่าสามสิบปีของการเผยแผ่ธรรมะ พระพรหมคุณาภรณ์ได้นำหลักพุทธธรรมขึ้นการบรรยายธรรม วิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์และเรื่องราวต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมไทยและสังคมโลก ปรากฏเป็นผลงานธรรมหลากหลายรูปแบบ ทั้งเทป ซีดี หนังสือ จำนวนมากมายนับหลายร้อยเรื่อง เป็นแหล่งความรู้ และข้อคิด ข้อธรรม สำหรับให้ผู้สนใจเข้าไปศึกษาค้นคว้า เสริมเสริมความรู้ความเข้าใจในหลักพุทธธรรม และซึมซับแนวคิด ทศนะ พระพรหมคุณาภรณ์ เพื่อให้สามารถเข้าถึงความจริงของสิ่งและปัญหาต่างๆที่เป็นไปในสังคมไทยและสังคมโลก รวมทั้งภายในจิตใจของตัวเองได้อย่างถูกต้อง

ต่อไปนี้ เป็นข้อคิดข้อธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์ที่ปรากฏอยู่ในบางส่วนของผลงานทั้งหมดนั้น แบ่งออกเป็น 5 ส่วน คือ 1. หัวใจพระพุทธศาสนา 2. การปฏิบัติธรรม 3. การศึกษาวัฒนธรรมและจริยธรรม 4. สังคมและมนุษย์ และ 5. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

1. หัวใจพระพุทธศาสนา

- การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การทำความดีหรือกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย หมายความว่า ไม่ว่าพระพุทธเจ้าองค์ไหนก็สอนอย่างนี้หมด (จาก “จาริกบุญ จาริกธรรม” 2538, หน้า 78)
- ศาสนาทั่วไปจะมีแต่ละชั่ว หรือไม่ทำชั่ว แล้วก็ทำดี ส่วนข้อที่ว่าทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสนี้ มักจะไม่ถึง (ซึ่ง)การทำใจให้ผ่องใสบริสุทธิ์ ที่จะสมบูรณ์นั้น ก็คือผ่องใสบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ในบรรดากิเลสทั้งหลายทั้งปวงที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองนั้น ตัวรากเหง้าที่สุดก็คือ โมหะ(ความหลง ความไม่รู้ตามเป็นจริง, อวิชชา) ฉะนั้น การที่ว่าทำใจให้บริสุทธิ์ จึงหมายถึงบริสุทธิ์จนกระทั่งหลุดพ้นจากโมหะ (ดังอ้าง, หน้า 92)
- ความคิดมีสองอย่าง คือ ความคิดปรุงแต่ง กับความคิดเชิงปัญญา ที่เรียกว่า สืบสาวหาเหตุปัจจัย...ความคิดที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงแนะนำให้เราคิด ทรงแนะนำให้เราละเสีย ก็คือความคิดปรุงแต่ง (ดังอ้าง, หน้า 208)
- เราไม่ควรคิดเชิงปรุงแต่งเพราะจะทำให้ 1. ไม่เกิดปัญญา ไม่เห็นตามเป็นจริง แต่เห็นตามอำนาจความยินดียินร้าย เป็นการสร้างภาพ และเกิดความลำเอียงไปตามความชอบชัง 2. เกิดโทษต่อชีวิตจิตใจ ทำให้จิตใจขุ่นมัว เศร้าหมอง คับแคบ บีบคั้น เร่าร้อน เครียด (ดังอ้าง, 209)

- การคิดปรุงแต่งที่เป็นตัวร้าย ท่านเรียกเป็นภาษาพระว่าอปฺปญฺญาภิสังขาร คือปรุงแต่งความคิดและสภาพจิตที่ไม่ดี รวมทั้งปรุงแต่งใจให้เป็นทุกข์ บีบคั้นใจตัวเอง ปรุงแต่งความโลภ ความโกรธ... ส่วนการปรุงแต่งดี ปรุงแต่งเป็นบุญ ปรุงแต่งเป็นความสุข ทำใจให้สบาย ท่านเรียกว่า ปุญฺญาภิสังขาร (ดังอ้าง, หน้า 220)
- ทางสายกลางมีหลักการพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่ง ก่อนที่จะพูดถึงหลักอื่นๆ ก็คือว่า ในทางสายกลางนี้เราจะเห็นข้อ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือปัญญาเห็นชอบ เป็นข้อต้น ตรงนี้แหละสำคัญ (ดังอ้าง, หน้า 239)
- ศาสนาเซนเขา(ก็)ไม่ยึดติดถือมั่น อยู่อย่างธรรมชาติ ถึงขนาดไม่นุ่งผ้า แต่พระพุทธศาสนาเราเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ความไม่ยึดติดถือมั่นนั้น หมายถึงภาวะจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของวัตถุหรือสิ่งของทั้งหลาย แต่ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงนั้น ก็รู้เหตุรู้ผลในสมมติ(ปรากฏการณ์ทั่วไป) และปฏิบัติต่อสมมติให้ถูกต้อง ด้วยความรู้เท่าทัน โดยทำไปตามเหตุผล (ดังอ้าง, หน้า 342)
- เราจะเห็นหลักการของพระพุทธศาสนาเมื่อเทียบกับศาสนาฮินดู และศาสนาเซนแล้ว คือ 1. พระพุทธศาสนาสอนให้อยู่กับความเป็นจริง ให้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎของมัน คือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วก็ปฏิบัติไปตามเหตุปัจจัยด้วยความมีเหตุมีผล 2. ให้หวังผลจากการกระทำด้วยความเพียรพยายาม ไม่ใช่หวังผลจากการคลั่งคลุ้มของเทพเจ้า แล้วรอคอยความช่วยเหลือ ไม่ทำการให้สำเร็จด้วยความเพียรของตน 3. ให้นุญยฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีคุณสมบัติ มีความพร้อม มีพฤติกรรมดีงาม มีจิตใจที่เจริญองงาม มีความสามารถที่จะมีความสุข เป็นคนดี และมีปัญญาที่รู้เข้าใจความจริง รู้เข้าใจตัวธรรม แล้วก็สามารถพึ่งตนเองได้ (ดังอ้าง, หน้า 345)
- ในพระพุทธศาสนา จะต้องไม่ทิ้งหลักการสำคัญ 4 ประการ...หลักที่ ๑ ตัวธรรมเป็นหลักใหญ่ เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น สิ่งแรกที่พระองค์ทำ ก็คือดึงคนจากเทพสู่ธรรม ดึงจากการมองไปที่ปัจจัยภายนอก (จาก)สิ่งที่เหนือธรรมชาติ คือเทพเจ้าที่จะมาดลบันดาล ให้หันมามองที่ตัวความจริงของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ ธรรม ได้แก่ตัวความจริงของธรรมชาติ...หลักที่ ๒ แทนที่จะหวังผลจากการไปอ่อนน้อม ก็ให้มากระทำการด้วยความเพียรพยายาม คือ กรรม ได้แก่การกระทำของมนุษย์ ให้สำเร็จผลด้วยความเพียร...หลักที่ ๓ เพื่อให้กระทำการ ได้ผลโดยถูกต้องตามเหตุปัจจัย ก็ต้องให้รู้เข้าใจถึงธรรมด้วยการพัฒนาคนขึ้นมา คือ ศึกษา...หลักที่ ๔ เมื่อมนุษย์พัฒนาด้วยศึกษาขึ้นมาแล้ว ก็จะมาเป็นกัลยาณมิตร ช่วยกันสร้างสรรค์สังคมที่ดีงามขึ้นมาได้ คือ สังคมแห่งกัลยาณมิตร(ดังอ้าง, 349-350)

- หลักในการปฏิบัติต่อทุกข์-สุข 4 ประการ คือ 1. ไม่เอาทุกข์ทับถมคนที่ไม่เป็นทุกข์ 2. ไม่ละทิ้งสุขที่ชอบธรรม 3. แม้แต่สุขที่ชอบธรรมก็ไม่ติดหลง และ 4. ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป...จนถึงบรมสุขคือสันติ หรือนิพพาน (ดังอ้าง, หน้า 373)
- อัตตา เป็นคำใช้ในระดับสมมติ เป็นความจริงตามบัญญัติ เช่นเดียวกับคำว่า สัตว์ บุคคล เรา เขา หญิง ชาย จึงรู้กันอยู่แล้วว่าไม่มีโดยปรมาตม์(ความหมายที่แท้จริง มิใช่สมมติ) (จาก “นิพพานเป็นอัตตา หรือ อนัตตา คัมภีร์ว่าอย่างไร ?” 2538, หน้า 11)
- เมื่อใดพูดถึงเรื่องระดับสมมติที่เนื่องด้วยขันธ 5 ท่านก็พูดถึงสัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา เป็นต้น แต่เมื่อใดพูดเรื่องระดับปรมาตม์ หรือเรื่องที่พ้นเลยขันธ 5 ไปแล้ว คำเหล่านี้ ตามปกติท่านจะไม่กล่าวถึงเลย (ดังอ้าง, หน้า 13)
- จึงไม่ต้องพูดคำว่า นิพพานไม่เป็นอัตตา เช่นเดียวกับที่ไม่ต้องพูดว่า นิพพานไม่ใช่สัตว์ นิพพานไม่เป็นบุคคล นิพพานไม่เป็นหญิง นิพพานไม่เป็นเขา นิพพานไม่เป็นเรา(รู้กันอยู่แล้วโดยปรมาตม์ ไม่จำเป็นต้องพูด) (ดังอ้าง, หน้า 14)
- สัตว์ บุคคล อัตตา ตัวตน เรา เขา มีอยู่เพียงในความยึดถือ โดยมีสังขารหรือขันธ 5 เป็นฐานแห่งการยึดถือ นั้น เป็นภาพซ้อนขึ้นมาบนสภาวธรรม เมื่อรู้แจ้งความจริงของสังขารหรือขันธ 5 ตามสภาวะแล้ว ภาพซ้อนนั้นก็หายไป ความจริงประจักษ์เรื่องก็จบ (ดังอ้าง, หน้า 118)
- พระพุทธศาสนาสอนว่า สิ่งทั้งหลายมิใช่มีอยู่หรือไม่มีตามความเห็นหรือความยึดถือของเรา แต่ดำรงอยู่หรือเป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวข้องกับใคร ไม่ขึ้นต่อการที่ใครจะยึดถืออย่างไร ใครจะยึดถือครอบครองเป็นเจ้าของสิ่งบังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร เรียกว่า ไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตา(ดังอ้าง, หน้า 121)
- ลัทธิศาสนาทั่วไปสอนให้ยึดถืออัตตา ในลักษณะต่างๆ ตั้งแต่หยาบไปจนละเอียด บางลัทธิก็ยึดเรื่องอัตตา หรืออาตมัมเป็นหลักการสำคัญ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวที่สอนหลักอนัตตา (ดังอ้าง, หน้า 15)
- ความเป็น อนัตตา นี้ เป็นคำสอนสำคัญยิ่งหลักหนึ่ง ในบรรดาหลักธรรมสำคัญที่เป็นข้อพิเศษของพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาเป็นพระพุทธศาสนา อันแตกต่างหรือแยกออกได้จากศาสนาอื่น การเข้าใจถูกต้องหรือถ้อยผิดต่อหลักอนัตตานี้ มีความสำคัญถึงขั้นเป็นความ เป็นความตายของพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ไม่ว่าผู้ใดจะปฏิบัติแล้วได้ผล มีฤทธิ์เดชอภิหาร หรือมองเห็นสวรรค์ เห็นเทวดา เห็นพระพรหม หรือสิ่งวิเศษอันใด แต่ถ้ามการปฏิบัตินั้นไม่ทำให้โลภะ โทสะ โมหะ หมค

สิ้น หรือเบาบางไปจากจิตใจของผู้ปฏิบัติ ก็วินิจฉัยได้ว่าอันนั้นไม่ใช่ผลที่ประสงค์ในพระพุทธศาสนา (ดังอ้าง, หน้า 56)

- ในการศึกษา เราจะต้องฝึกคนให้พัฒนาปัญญา (จาก “จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร” 2536, หน้า 19)
- ปัญญา จะมากำหนดพฤติกรรมแทนคัมहा เมื่อปัญญามานำ เราก็ไม่ต้องทำตามคัมहा เพราะเรามองเห็นคุณค่าที่แท้จริงที่ต้องการแล้ว เราก็ไม่เอาแค่สุขเวทนา แต่เราจะเอาคุณค่าที่แท้จริงนั้น เราจึงเปลี่ยนมาปฏิบัติตนตามที่ปัญญาบอก โดยให้ปัญญาเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม (ดังอ้าง, หน้า 21)
- การศึกษา คือการพัฒนาคนให้พ้นจากการมีชีวิตภายใต้บงการของคัมहा ที่คั่นรณแสวงหาสุขเวทนาและหลีกเลี่ยงทุกข์เวทนา บนฐานของความไม่รู้คืออวิชา ทำให้เวียนวนอยู่ในตาข่ายของการก่อปัญหาเพิ่มทุกข์ ไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งทำให้เกิดฉันทะ ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ทำให้เกิดความเป็นอิสระไร้ทุกข์ปราศจากปัญหา (ดังอ้าง, หน้า 24)
- คนส่วนมากมักจะได้แค่พฤติกรรมเคยชิน จะพัฒนาเหนือกว่านั้นได้ยาก คนที่พัฒนาตนเองได้ดีก็คือคนที่สามารถอยู่เหนืออำนาจความเคยชิน คนประเภทนี้จะปรับตัวพัฒนาขึ้นไปเรื่อยๆ ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษ (ดังอ้าง, หน้า 57)
- ในเรื่องกรรมนั้น พอเกิดปัญญาขึ้นมาแล้ว เจตนาที่เป็นตัวกรรมก็ค่อยๆเปลี่ยนจากการอยู่ใต้บงการของคัมहा มาอยู่ใต้การชี้นำของปัญญา จนในที่สุด เจตนาเองก็จะหมดหน้าที่ไปด้วย ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายที่ชีวิตจะเป็นอยู่ด้วยปัญญา นี่คือภาวะที่เรียกว่าสิ้นกรรม (ดังอ้าง, หน้า 59)
- การเปลี่ยนแปลงแต่ละครั้งนี่ถือว่าการเริ่มต้น และในการเริ่มต้นนั้นเราก็มักจะถือว่าควรให้เป็นการเริ่มต้นที่ดี เพื่อจะได้เป็นมงคล... การเริ่มต้นที่ดีก็คือเริ่มต้นด้วยทำบุญกุศล ทำสิ่งที่ดีงาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า ฤกษ์งามยามดีอยู่ที่กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ที่ดีงามเป็นกุศล และส่วนตั้งต้นที่สุดก็คือมโนกรรม เพราะเริ่มขึ้นในใจแล้ว จึงจะออกมาเป็นกายกรรมและวาจากรรม เพราะฉะนั้น จุดเริ่มต้นในใจจึงสำคัญที่สุด ที่จะทำให้เกิดความเป็นมงคล (จาก “มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ” 2536, หน้า 2)
- จิตใจที่เป็นบุญเป็นกุศล ก็คือจิตใจที่ผ่องใส จิตใจที่เบิกบาน บริสุทธิ์ สงบ (ดังอ้าง)
- มาตรฐานที่จะใช้วัดความเป็นชาวพุทธอย่างง่ายๆ ที่เป็นหลักทั่วไป เอา 2 อย่างก็พอ คือ 1. มาตรฐานด้านความเชื่อ คือ ความเชื่อกรรม เชื่อการกระทำ หวังผลสำเร็จจากการทำเหตุ คือลงมือกระทำด้วยความเพียรพยายามตามหลักการแห่งเหตุและผล ให้กรรมโยงกับความเพียร 2. มาตรฐานด้านการปฏิบัติ คือ การที่จะต้องทำการต่างๆตามหลักกรรม

ให้เป็นการศึกษาพัฒนาคนให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปในศีล ในสมาธิ ในปัญญา (จาก “สถานการณ์พุทธศาสนา พลิกหายนะเป็นพัฒนา” 2536, หน้า 30)

- การนับถือพระรัตนตรัยที่เริ่มด้วยพระพุทธเจ้า นั่นประการแรกเป็นเครื่องเตือนใจชาวพุทธอยู่ตลอดเวลา ให้ระลึกถึงหน้าที่ในการพัฒนาคน และพร้อมกันนั้นประการที่สองก็เป็นเครื่องปลุกใจให้เกิดกำลังใจว่า เรามีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง que แสดงให้เห็นว่าคนเรานั้นพัฒนาได้จนสูงสุด การพัฒนาคนนั้นสำเร็จได้จริง (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ถ้าเราจะพัฒนาประเทศให้สำเร็จ ก็จะต้องจัดการกันให้ลึกลงไปถึงพื้นฐานของความคิดจิตใจเลยทีเดียว ไม่ใช่มองแต่สภาพภายนอก แค่วัตถุ การที่จะพัฒนาอะไรต่อไป ถ้าพื้นจิตไม่ไปแล้ว มันก็ไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 61)
- การพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องให้สมดุลด้วยการพัฒนามนุษย์ มิฉะนั้น ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็อาจจะเป็นเพียงภาพลวงตา (จาก “พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21”)
- พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในระบบของความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามกระบวนการของธรรมชาติ พุทธง่าย ๆ ว่า เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การกระทำและความเป็นไปของมนุษย์ ทั้งทางกายและในจิตใจทั้งหมด อยู่ในระบบความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ฉะนั้น ทุกอย่างในโลกจึงอยู่ในระบบเดียวกันทั้งสิ้น การเคลื่อนไหวทุกอย่างที่เกิดมาเป็นกรรมเป็นการกระทำ แล้วย่อมมีผลกระทบส่งต่อกันไป อันนี้เป็นแนวความคิดที่ฝรั่งกำลังสนใจกันมาก... ฉะนั้น เมื่อชาวพุทธมองกว้าง ออกมาถึงความเป็นไปในโลกจริงๆ แล้ว ก็จะเห็นในสิ่งที่ตัวจะให้แก่โลกทันที (ดังอ้าง, หน้าที่ 112)
- สำหรับสังคมไทยเรานี้ นับว่าโชคดีทั้งสองประเทศ คือ ทั้งในแง่ที่เรามีเอกภาพของคำสอนในทางพระศาสนา และในแง่ของหลักการที่ว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นจริยธรรมตามธรรมชาติ เป็นจริยธรรมแห่งสังฆธรรมที่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถจะมาโค่นล้มได้ เพราะจริยธรรมนี้เป็นเรื่องของความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ กฎแห่งจริยธรรมนั้นเป็นกฎธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมชาติของมัน ไม่มีใครสั่ง ไม่มีใครสร้าง (ดังอ้าง, หน้า 117)
- เมตตาหรือความรักนั้น จะต้องพัฒนาให้ถึงขั้นที่เรียกคามศัพท์พระพุทธศาสนาว่าเป็น *อัปป์มัญญา* คือไม่มีขอบเขต ไม่จำกัดกลุ่มพวก แต่เป็นสากลจริงๆ (จาก “พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ 21” 2538, หน้า 26)
- การดำรงอยู่ของมนุษย์ที่จะมีความสุขได้อย่างแท้จริง จะต้องมีอิสรภาพ 3 ชั้น คือ 1. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อม คืออิสรภาพในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติแวดล้อมอย่างปลอดพ้นจากความติดขัดบีบคั้น... 2. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ด้วยกัน

ปลอดภัยจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ข่มเหงครอบงำกัน แต่มีความเป็นมิตร และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน...3. (ซึ่ง)อิสรภาพทั้งสองอย่างที่กำลังมาแล้ว จะไม่สำเร็จ แท้จริง ถ้าไม่มีอิสรภาพอย่างที่สอง คืออิสรภาพภายในแห่งชีวิตของตนเอง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันให้ถึงรากถึงเหง้า สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ การพัฒนาตัวมนุษย์เอง ให้เข้าถึงอิสรภาพภายใน (ดังอ้าง, หน้า 35)

- トラバドที่มนุษย์ยังมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แบบอิงอาศัยกัน ของธรรมชาติ トラบนั้นการที่มนุษย์จะทำตัวเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งในการทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้โดยใช้ปัญญา บนพื้นฐานแห่งการมีจิตที่ ถูกต้อง (ดังอ้าง, หน้า 42)
- ในทางพระพุทธศาสนานั้นท่านถือว่า มนุษย์ที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว จะกำจัดละโลภ โกรธ หลง ได้ทั้งหมด แต่มนุษย์จะต้องพัฒนาขึ้นไปตามลำดับเป็นขั้นตอน สำหรับคนทั่วไป คุณสมบัติสำคัญที่จะใช้วัดระดับการพัฒนา ก็คือการหมดความเห็นผิด (มิจฉาทิจฺฐ) ซึ่งมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในขั้นต้นๆของการพัฒนามนุษย์ (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ทรัพยากรทางวัตถุของประเทศชาติ เมื่อนำออกมาใช้ ก็นับวันแต่จะสูญสิ้นหมดไป และมักจะกลายเป็นเพียงสิ่งแลกเปลี่ยนเพื่อสนองรับใช้ความต้องการของประเทศชาติ อื่นที่เขาได้เปรียบอยู่แล้วหรือฉลาดกว่า แต่ทรัพยากรทางนามธรรม คือภูมิธรรมภูมิ ปัญญาของคนที่มีอยู่ ถ้ารู้จักนำมาใช้นำมาพัฒนา ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ชนิดที่สามารถยกระดับ หรือยกสถานะของตนขึ้นสู่ความเป็นชนชาติชั้นนำได้ (จาก “ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา” 2541, หน้า 40)
- รัฐจะต้องตกลงที่จะพยายามส่งเสริมให้ระบบการคัดเลือกคนในทางการศึกษา ออกมา ในรูปที่ว่า ผู้ที่เป็นยอดคนจึงมาเป็นครู และผู้ที่เป็นยอดครู จึงมาเป็นครูสอน พระพุทธศาสนาหรือครูจริยศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 107)
- ในความหมายที่ถูกต้องแล้ว กรรมก็หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา จะ แสดงออกทางกายก็ตาม วาจาก็ตาม หรืออยู่ในใจก็ตาม เป็นอดีตก็ตาม ปัจจุบันก็ตาม อนาคตก็ตาม ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เป็นกรรมทั้งนั้น (จาก “นรก-สวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่” 2518, หน้า 5)
- กรรมเป็นเรื่องของหลักเหตุผลที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ เมื่อมันเป็นหลักเหตุผล แล้ว มันก็ต้องมีทั้ง 3 กาลนั่นแหละ มันต้องมีทั้งอดีต ปัจจุบัน และ อนาคต เพราะฉะนั้น ก็ไม่ได้ปฏิเสธกรรมเก่า แต่ที่คิดก็คือ ไปฝังจิตใจว่าจะไรๆต้องเป็น เพราะกรรมเก่าไปหมด นี่มันเป็นข้อเสีย (ดังอ้าง, หน้า 20)

- จุดที่พระพุทธเจ้าต้องการที่สุดก็คือ เรื่องปัจจุบัน เพราะว่าอดีตเราไปทำแก้คืนไม่ได้ แต่ปัจจุบันนี้เป็นสิ่งที่เราทำได้ เรามีอิสรภาพมากที่เดียวในปัจจุบัน ที่จะกระทำการต่างๆ (คังอ้าง, หน้า 21)
- ความจริงปัญหาของเราไม่ใช่ว่าทำอะไรจึงจะเชื่อกรรม เมื่อหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติ เป็นหลักแห่งความจริง มันก็ไม่ใช่เรื่องที่ทำอย่างไรจะเชื่อ แต่กลายเป็นว่าทำอย่างไรจึงจะรู้จะเข้าใจ เราจะเชื่อหรือไม่เชื่อไม่มีผลต่อหลักกรรม หลักกรรมเป็นความจริง มันก็คงอยู่อย่างนั้น (คังอ้าง, หน้า 27)
- ถ้าหากว่าสังคมเรานิยมยกย่องวัตถุนั้นมาก มันก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องวัดดี(วัดความคิดและผลดี)กันด้วยวัตถุ การที่สังคมไทยไปนิยมยกย่องวัตถุมาก ไม่ใช่กรรมของคนที่อยู่ในสังคมนั้นหรือ กรรมในที่นี้หมายถึงการกระทำซึ่งรวมถึงพูดและคิด ความคิดที่นิยมวัตถุนั้น เป็นกรรมใช่หรือไม่ ในเมื่อแต่ละคนทำกรรมอันนี้ คือ หมายความว่า มีความโลภในวัตถุนั้น อันนี้เป็นอกุศลกรรม เมื่อเป็นอกุศลกรรม ก็กลายเป็นว่า คนในสังคมนั้น ทำอกุศลกรรมกันมาก เมื่อทำอกุศลกรรมกันมาก วิวาทที่เกิดขึ้นแก่คนในสังคมก็คือผลร้ายต่างๆ (คังอ้าง, หน้า 33)
- เรื่องกรรมนี้เป็นเรื่องใหญ่ เป็นเรื่องคุณค่าทางนามธรรมที่มองเห็นได้ยาก จะต้องศึกษาใช้สติปัญญากันไม่ใช่หน่อย การที่จะให้คนประพฤติปฏิบัติกันจริงจัง ได้ผลในระยะยาว จะต้องอบรมปลูกฝังจนเป็นนิสัย จะต้องให้การศึกษาตามแนวทางที่มีความเข้าใจในหลักกรรมเป็นพื้นฐาน คือต้องฝึกฝนอบรมตั้งแต่เด็ก ให้ประพฤติด้วยสำนึกรับผิดชอบต่อการกระทำของตนจนเคยชิน (คังอ้าง, หน้า 35)
- ในกรรมทั้งหลาย กายกรรมก็ตาม วาจากรรมก็ตาม มโนกรรมก็ตาม มโนกรรมสำคัญที่สุด... จะต้องปลูกฝังมโนกรรมส่วนที่ ขอเรียกว่า ค่านิยมแห่งกรรม หรือค่านิยมแห่งความซื่อตรงต่อกฎธรรมชาติ ให้มีขึ้นในสังคมให้ได้ โดยเฉพาะในหมู่นุชนของสังคมนั้น และข้อนี้จะต้องถือว่าเป็นภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษา เพราะว่ามันจริงแล้วมันเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการศึกษาเลยทีเดียว (คังอ้าง, หน้า 41)
- พระพุทธศาสนานั้น ถือหลักการใหญ่ที่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเรื่องกรรมก็อยู่กฎแห่งเหตุปัจจัยนี้ หลักเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนาก็คือ หลักปฏิจจนสมุปบาท (คังอ้าง, หน้า 56)
- บุญ นัยหนึ่งแปลว่า เป็นเครื่องชำระสันดาน เป็นเครื่องชำระล้างจิตใจให้สะอาด... ความหมายต่อไป พวกนักวิเคราะห์ศัพท์แปลบุญว่า นำมาซึ่งการบูชา หรือทำให้เป็นผู้ควรบูชา...และอีกความหมายหนึ่งคือ ทำให้เกิดผลที่น่าชื่นชม เพราะว่าเมื่อเกิดบุญแล้วก็มีวิวาทที่งดงาม น่าชื่นชม จึงเรียกว่ามีผลอันน่าชื่นชม... ส่วนบาปนั้นตรงกันข้าม บาป

นั้นโดยตัวอักษรหรือโดยพยัญชนะ แปลว่า สภาวะที่ทำให้ถึงทุกคติ หรือทำให้ไปในที่ชั่ว หมายถึงทำให้จิตตกต่ำ (ดังอ้าง, หน้า 74)

- แม้แต่สังคมมนุษย์ที่จะเป็นไปอย่างไร ก็เริ่มจากมโนกรรมอย่างที่เป็นปัจจุบันนี้ชอบเรียกว่า ค่านิยม สังคมมีค่านิยมอย่างไร ก็จะชักนำลักษณะการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้นให้เป็นไปอย่างนั้น (ดังอ้าง, หน้า 78)
- ในส่วนที่เป็นกรรมเก่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ชื่อว่ากรรมเก่า กรรมเก่าก็คือ สภาพชีวิตที่เราเมื่ออยู่ในปัจจุบันขณะนี้ สภาพชีวิตของเราก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอยู่ มีอยู่นี้คือกรรมเก่า คือผลจากกรรมเก่าที่เป็นมาก่อนหน้าเวลานี้ทั้งหมด ไม่ว่าจะได้อะไรมา ส่งสมอะไรมาก็รวมอยู่ที่นี้ กรรมเก่ามีเท่าไรก็เรียกว่ามีทุนเท่านั้น จะทำงานอะไรก็ตาม จะต้องมองดูทุนในตัวก่อน เมื่อรวมทุนรู้กำลังของตัวเองถูกต้องแล้ว ก็เริ่มงานต่อไปได้ ถ้าเรารู้ว่าทุนของเราน้อย เราก็ต้องพิจารณาหาวิธีที่จะลงทุนให้ได้ผลดี (ดังอ้าง, หน้า 101)
- จุดหมายของพระพุทธศาสนาบอกว่า สิ่งที่สำคัญกว่าสวรรค์ก็คือนิพพาน สวรรค์นี้เมื่อไม่ใช่จุดหมาย ความสำคัญของมันก็ค่อยลงไป เราจะปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ถ้าจะปฏิบัติให้แท้จริงให้ตรงตามหลักการ เราก็บอกว่าไม่ใช่เพื่อจะไปสวรรค์ แต่เพื่อจะนิพพาน (ดังอ้าง, หน้า 107)
- จุดหมายในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่บรรลุได้ในชาตินี้ นิพพานสามารถบรรลุได้ในชาตินี้ตั้งแต่ยังเป็นๆอยู่ นี่ก็เป็นแง่ที่สองที่ทำให้ความสำคัญของนรก-สวรรค์น้อยลงไป (ดังอ้าง, หน้า 108)
- ทำกรรมดีโดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือทำได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามีชาติหน้าก็จะไม่ทำชั่ว ผลชั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้ โดย 1) ฝึกอบรมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือทำให้เกิดความไม่ธรรมดา รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมดจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน 2) สร้างความไม่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความไม่ปิตุสขประณีตหรือการได้รับประสบปิตุสขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุ่นการทำดีโดยตัวของมันเอง 3) ฝึกอบรมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญา หรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือมีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมคาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร (ดังอ้าง, หน้า 167)

2. การปฏิบัติธรรม

ก. ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง

- เมื่อปฏิบัติธรรมก็หมายถึงว่า เอาธรรมมาใช้ในชีวิตจริง หรือเอามาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ถ้ายังไม่ได้ใช้ ก็ไม่เรียกว่าเป็นการปฏิบัติ (จาก“ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง” 2532, หน้า 3)
- การปฏิบัติธรรมก็คือเอาธรรมมาใช้ในการเดินทางชีวิต หรือเอามาช่วยให้ดำเนินชีวิตถูกต้อง หรือเอามาช่วยในการเดินทางชีวิต เพื่อให้การดำเนินชีวิตนั้นเป็นไปด้วยดี หมายความว่า ถ้าเราไม่เอาธรรมมาใช้ การเดินทางชีวิตของเราก็อาจจะผิด อาจจะเขว อาจจะพลาด อาจจะหลง อาจจะไปในทางที่เกิดความเสื่อม ความพินาศ (ดังอ้าง, หน้า 4-5)
- การปฏิบัติธรรมจึงเป็นเรื่องกว้างๆ ไม่เฉพาะการที่จะปลีกตัวออกจากสังคม ไปอยู่ที่วัด ไปอยู่ที่ป่า แล้วก็ไปนั่งบำเพ็ญสมาธิอะไรอย่างนั้น ไม่ใช่แค่นั้น อันนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่ง เป็นความพยายามนำธรรมมาใช้ในขั้นลึก ในการที่จะฝึกฝนจิตใจอย่างจริงจัง (ดังอ้าง, หน้า 5)
- คนที่จะปฏิบัติธรรม จะต้องมีฉันทะเป็นตัวเริ่มต้น ท่านถือว่า ฉันทะเป็นมูลแห่งธรรมทั้งปวง (ดังอ้าง, หน้า 32)
- ในการปฏิบัติธรรมนั้น มีการวางเฉย คือวางใจเป็นกลาง ทั้งวางใจเป็นกลางต่อบุคคล วางใจเป็นกลางต่อสภาพแวดล้อม และวางใจเป็นกลางต่อธรรม แม้แต่ธรรมต่างๆ ก็ต้องมีการวางใจเป็นกลาง (ดังอ้าง, 40)
- การปฏิบัติธรรม วัตถุประสงค์โดย
 - 1) ดูคุณธรรมที่เพิ่มขึ้น ... คือดูว่ามีศรัทธา(ความเชื่อ ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริงความดีงามอันมีเหตุผล)มากขึ้นไหม ? มีศีล(ความประพฤติดี มีวินัย เลี่ยงชัปปสุจริต)มากขึ้นไหม ? มีสุตะ(การเล่าเรียนสดับฟัง ศึกษาหาความรู้)มากขึ้นไหม ? มีจาคะ(การเผื่อแผ่เสียสละ เอื้อเฟื้อ มีน้ำใจช่วยเหลือ ใจกว้าง พร้อมทั้งจะรับฟังและร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว)มากขึ้นไหม ? และมีปัญญา(ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริง)มากขึ้นหรือไม่ ?
 - 2) ดูการทำหน้าที่ต่อธรรมต่างๆ ... ต่อ ทุกข์ เรามีหน้าที่ทำความเข้าใจ หรือที่ท่านเรียกว่า “กำหนดรู้” (ศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่การทำความเข้าใจ และกำหนดขอบเขตของปัญหา) เราไม่มีหน้าที่ไปสร้างปัญหา เราไม่มีหน้าที่ไปเอาปัญหามา รุนแรงใจ มาเก็บกังวลใจ มาทำให้เกิดความทุกข์ นั่นคือ เราไม่มีหน้าที่ทุกข์ แต่เรามี

หน้าที่รู้จักทุกข์...ต่อ สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ เรามีหน้าที่สืบสาวค้นมันให้พบ ให้รู้ว่า กระบวนการที่มันเกิดขึ้นเป็นอย่างไร แล้วละมันให้ได้ แก้ไขกระบวนการให้สำเร็จ คือ กำจัดสาเหตุของปัญหา หรือสาเหตุของความทุกข์...ต่อ นิโรธ คือความดับทุกข์(เข้าถึง หรือ บรรลุ ได้แก่การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ) เรามีหน้าที่ทำให้ แฉกถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา จุดหมายที่ต้องการ ไปบรรลุ...ต่อ มรรค มรรคหมายถึง ทางเดิน ก็คือการปฏิบัติ ซึ่งเรามีหน้าที่ลงมือทำ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่การลงมือแก้ไข้ปัญหา

3) **ดูสภาพจิตที่เดินอุกระหว่างทาง** ซึ่งในกรณีทั่วไป ถ้าไม่มีเหตุพิเศษ เมื่อปฏิบัติ ถูกต้องจิตเดินอุกทางก้าวหน้าดี ก็จะมีสภาพจิตที่คั่งค้างสอคล้องต้องกัน ซึ่งเป็นทั้ง คุณสมบัติของจิตนั้น และเป็นลักษณะของการปฏิบัติที่ได้ผล...ลักษณะของจิตที่เดินอุกทาง นั้น ที่ควรสังเกตมี 5 อย่าง ซึ่งเป็นปัจจัยส่งทอดต่อกันตามลำดับ คือ **ปราโมทย์** ได้แก่ความ เข้มแข็ง ร่าเริง เบิกบานใจ, **ปีติ** ได้แก่ความอิ่มใจ ความปลาบปลื้มใจ ใจฟูขึ้น, **ปีสัทธิ** ได้แก่ความรู้สึกละอ่อนคลายกายใจ ใจเรียบรื่นระงับลง เย็นสบาย, **สุข** ได้แก่ความสุข ความ คล่องใจ โปร่งใจ ไม่มีความติดขัด บิบบั่น, **สมาธิ** ได้แก่ความมีใจตั้งมั่น สงบ อยู่ตัว อยู่กับ งานที่ทำ หรือเรื่องที่เกี่ยวข้อง ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน...(ดังอ้าง หน้า 80,83-84)

- การพัฒนาชีวิตก็คือ การทำให้ชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้น ไปจนกว่าจะถึงจุดหมายแห่งความ เป็นอิสระ ไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ (จาก “ธรรมกับการพัฒนาชีวิต” 2539, หน้า 3)
- ความจริงนั้น ธรรมไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการพัฒนาชีวิตเลย เพราะว่าการพัฒนาชีวิต ให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องนั้นแหละเป็นธรรมในตัว เมื่อใดเรามีการพัฒนาชีวิต เมื่อนั้น เราก็มีการปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เราอาจจะพูดได้ว่า การปฏิบัติธรรมก็คือการพัฒนา ชีวิต หรือการพัฒนาชีวิตก็คือการปฏิบัติธรรม (ดังอ้าง)
- ในพระพุทธศาสนานั้น ท่านแสดง ภาวนา หรือการพัฒนาชีวิต ไว้ 4 อย่างด้วยกัน คือ 1. กายภาวนา แปลว่า การทำกายให้เจริญ 2. คีลภาวนา แปลว่า การพัฒนาศีล 3. จิต ภาวนา แปลว่า การพัฒนาจิตใจ และ 4. ปัญญาภาวนา แปลว่า การทำปัญญาให้เจริญ งอกงาม หรือพัฒนาปัญญา (ดังอ้าง, หน้า 8)
- การพัฒนากาย ในความหมายที่แท้จริงก็คือ การพัฒนาอินทรีย์ อินทรีย์ของเราเนี้ก็มี คา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมผัสกับโลกภายนอก เป็นช่องทางที่เรา สัมผัสกับสภาพแวดล้อมทางวัตถุและทางธรรมชาติทั้งหมด...มี 2 แง่ด้วยกัน คือ 1. ฝึกฝนในแง่การใช้งาน คือ ทำให้อินทรีย์เหล่านี้มีความละเอียดคม มีความละเอียดอ่อน มี ความไว มีความคล่อง มีความชัดเจน 2. ฝึกฝนในแง่การทำให้รู้จักเลือกรับเอาสิ่งที่มีคุณค่า เป็นประโยชน์เข้ามาให้แก่ชีวิต ป้องกันไม่ให้รับเอาสิ่งที่ไม่ดีหรือเป็นโทษเข้ามา (ดัง อ้าง, หน้า 9)

- เราจะรับรู้ประสบการณ์อย่างไรจึงจะเกิดปัญญา ท่านว่า จะต้องรับรู้ประสบการณ์นั้น ตรงตามสภาพของมัน การรับรู้ตรงตามสภาพของมัน หรือรับรู้ตามความเป็นจริงนี้ เป็นสิ่งสำคัญ ลักษณะที่ตรงกันข้ามกับการรับรู้ประสบการณ์อย่างตรงตามสภาพ ก็คือ การรับรู้โดยประกอบด้วยความชอบและชัง (ดังอ้าง, หน้า 18)
- ถ้าเป็นปัญญาในความหมายที่แท้ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ปัญญากับจิตใจ จะต้องเชื่อมโยงเอื้อผลต่อกันตลอดเวลา เมื่อปัญญาเจริญขึ้น ก็คือการที่คนจะมีจิตใจที่เป็นอิสระและมีความสุขได้มากขึ้น เมื่อจิตใจเจริญงอกงามขึ้น ก็คือการที่คนมีปัญญามากขึ้น เข้าใจชีวิตมากขึ้น จึงรู้จักที่จะปฏิบัติต่อชีวิต คือดำเนินชีวิตได้ถูกต้องยิ่งขึ้น พร้อมทั้งปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมในโลกได้ถูกต้องยิ่งขึ้น (ดังอ้าง, หน้า 49)
- ในทางพุทธศาสนานี้เรายอมรับคนได้มาก คือเมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาชีวิต เมื่อเขา เริ่มต้นพัฒนาตนเองแล้ว เมื่อนั้นพระพุทธศาสนารับเข้าหมด ตามหลักนี้จึงถือว่า การเข้าสู่ชุมชนพุทธ ก็คือนับตั้งแต่การที่บุคคลเริ่มต้นพัฒนาตนเอง (ดังอ้าง, หน้า 69)
- จะต้องเปิดใจกว้างยอมรับความจริงว่า ประชาธิปไตยอาศัยปัญญา จะให้เป็นอย่างเผด็จการด้วยศรัทธาย่อมไม่ได้ สิ่งที่จะทำได้เพื่อกำกับไว้ ไม่ให้เคลื่อนคลาออกไปเสียจากระบบการพัฒนาชีวิตอย่างนี้ ก็คือ การถือหลักการว่า แต่ละคนทุกคนจะต้องพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าเขาจะอยู่ในระดับใดของการพัฒนาก็ตาม ก็ต้องพยายามก้าวหน้าไปในวิถีแห่งการพัฒนานั้น ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ นี่คือมาตรฐานวัดความเป็นชาวพุทธ และเพื่อส่งเสริมบรรยากาศแห่งการพัฒนานี้ สิ่งที่เราจะทำได้ก็คือ คอยเป็นกัลยาณมิตรให้แก่กัน และเร่งรัดกันให้เร่งรัดตัวในการพัฒนานั้น ตามหลักแห่งความไม่ประมาท (ดังอ้าง, หน้า 73)
- ตามแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา บุคคลสามารถบรรลุความสุขด้วยความสุข...พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์ในแง่ของสภาวะ โดยสอนให้รู้เท่าทันสิ่งที่เป็นอย่างนั้นตามความเป็นจริง อะไรเป็นปัญหาก็ให้ยอมรับและสู้หน้านั้น แต่ในแง่ของการปฏิบัติก็เป็นเรื่องของความสุข หรือการที่จะมีความสุขเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ไปจนถึงความไร้ทุกข์โดยสิ้นเชิง (ดังอ้าง, หน้า 80)
- ทุกข์เป็นสิ่งที่สำหรับปัญญา รู้แต่สุขเป็นสิ่งที่สำหรับเราจะปฏิบัติให้เป็น หรือมองให้เห็นทุกข์ ปฏิบัติให้เป็นสุข (จาก “ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา” 2532, หน้า 65)
- พระพุทธศาสนามีไข่มองโลกและชีวิตในแง่ร้าย แต่มองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อความทุกข์มีอยู่จริง พระพุทธศาสนาก็สอนให้เผชิญหน้าความทุกข์นั้น ไม่เลียงหนี แต่ให้มองดูทุกข์นั้นด้วยความรู้เท่าทัน ซึ่งด้วยความรู้เท่าทันความทุกข์นั้นเอง จึงทำให้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระด้วยปัญญา ไม่ถูกทุกข์บีบคั้น แล้วก็แก้ไขให้ทุกข์หมดไป

หรือไม่เกิดขึ้นได้ เข้าทำนองว่า “รู้ว่าชีวิตเป็นทุกข์ แต่มีชีวิตเป็นสุข” หรือถ้าจะพูดให้ถูกต้องกว่านั้น ก็ว่า “รู้เท่าทันความทุกข์ จึงมีสุขที่สมบูรณ์” (ดังอ้าง, หน้า 66)

- พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่า มีภาวะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และฝึกได้จนถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ มองอีกแง่หนึ่งก็ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และจะประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก (ดังอ้าง, หน้า 49)
- พระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจสำคัญอย่างหนึ่ง คือ การประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์...บอกให้รู้ว่า ต่อไปนี้มนุษย์มีอิสรภาพแล้ว เราเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ ไม่ต้องฝากชะตากรรมไว้กับเทพเจ้า (ดังอ้าง, หน้า 51)
- พระพุทธศาสนาสอนให้ถือว่า มนุษย์พอเริ่มต้นเป็นชาวพุทธก็ต้องมีโพธิสัตถา(เรียกเต็มว่า ตถาคต โพธิสัตถา) เชื่อในปัญญาครัตรัฐของพระตถาคต คือเชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้า เราก็ต้องพัฒนาปัญญาของเราสิ ถ้าเราพัฒนาปัญญาแล้ว เราก็เป็นพระพุทธเจ้าได้ (ดังอ้าง, หน้า 52)

ข. การปฏิบัติสมาธิ

- คำฝรั่งที่เรามักจะได้ยิน เขาใช้สำหรับสมาธิ เรามักจะนึกถึงคำว่า meditation ซึ่งใช้กันเกลื่อน แต่ความจริง meditation ไม่ใช่คำตรงแท้สำหรับสมาธิ (จาก “สมาธิแบบพุทธ” 2539, หน้า 2)
- สัมมาสมาธิ เราแปลกันว่าจิตตั้งมั่นชอบ จิตตั้งมั่น หมายความว่าจิตเรียบสม่ำเสมอ จับอยู่กับสิ่งใดก็มันคงอยู่กับสิ่งนั้น แล้วเดินเรียบไม่วกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระสับกระส่าย ไม่กระวนกระวาย จิตอยู่ตัวลงตัวแน่นแน่ ถ้าจะพิจารณาคิดเรื่องอะไรก็อยู่กับสิ่งนั้นสิ่งเดียว สิ่งอื่นเข้ามาแทรกมากวนไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่าสมาธิ (ดังอ้าง, หน้า 6)
- สมาธิเป็นเรื่องของจิต คือทำจิตให้สงบ และพอสงบแล้วจิตก็ใส ก็เลยใช้ปัญญาได้ดี มองเห็นอะไรได้ชัดเจน...หมายความว่า สมาธิเป็นฐาน เป็นตัวเอื้อ เป็นปัจจัย หรือเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้การใช้ปัญญาได้ผลดี (ดังอ้าง, หน้า 10)
- ผลพลอยได้ที่สำคัญก็คือ พอเราทำสมาธิได้ จิตทำงานดี ลงตัว เรียบและราบรื่น เข้าอยู่ในดุลยภาพ การทำงานของร่างกาย เช่น สมองหายใจ ก็ปรับดีขึ้น สม่ำเสมอ หรือถ้าจิตเป็นสมาธิลึกซึ้งขึ้นไปอีก ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ก็จะสงบมาก พอสงบมาก การใช้พลังงานก็น้อยลง (ดังอ้าง, หน้า 26)
- สมาธิแรงไปก็มีโทษ ทำให้เกิดความเกียจคร้าน ต้องมีวิริยะ(ความเพียร)มาช่วยพุง เมื่อวิริยะมาพุง ก็ไม่นอนนิ่ง แต่เดินหน้า อย่างมั่นคง อย่างแน่นแน่ ไม่ใช่นอนนิ่งอย่างแน่นแน่ (ดังอ้าง, 36)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

3. การศึกษา วัฒนธรรมและจริยธรรม

- พุทธศาสตร์เป็นแดน หรือเป็นแนวทาง เป็นมรรคา เป็นวิธีหนึ่งแห่งความรู้ ความคิด และการดำเนินการเกี่ยวกับการศึกษา การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตและโลก (จาก “การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา” 2530, หน้า 2)
- การศึกษาไม่ใช่เป็นเพียงเครื่องมือพัฒนาเท่านั้น แต่มันเป็นตัวการพัฒนาที่เดียว (ดังอ้าง, หน้า 4)
- การที่เราใส่ใจ เอาใจใส่ต่อปัญหาการศึกษา ก็คือ มองปัญหาของสังคมทั้งหมดหรือทั้งโลก เพราะว่าปัญหาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เราพูดได้ว่าเป็นปัญหาที่เกิดจากคน แล้ว การศึกษาก็มีหน้าที่ที่จะสร้างคน หรือพัฒนาคน ทำให้เป็นคนดีมีคุณภาพ ถ้าคนยังมีปัญหามาก ก็แสดงว่าการศึกษายังทำหน้าที่ได้ไม่สำเร็จผลด้วยดี (ดังอ้าง, หน้า 14)
- การศึกษาจะต้องสร้างจิตใจวิทยาศาสตร์ คือความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงสังคมและ ปัญญา ขึ้นมาให้ได้ และจุดนี้ก็เป็นจุดที่ศาสนาและวิทยาศาสตร์มาบรรจบกับการศึกษา แล้วมันก็จะโยงต่อไปอีกถึงว่า การศึกษานั้นจะต้องสร้างคนให้มีพลังแห่งจริยธรรม ที่จะผลิตและใช้เทคโนโลยีในทางที่ถูกต้องดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 43)
- ถ้าคนมีจิตสำนึกในการศึกษา พอมีประสบการณ์อะไร หรือไปอยู่ในสถานการณ์ใดๆ เขาก็จะมองสิ่งนั้นหรือสถานการณ์นั้น ในแง่ซึ่งเป็นโอกาสที่จะปรับปรุงตน (ดังอ้าง, หน้า 70)
- การศึกษามีหน้าที่หลัก 2 ประการ คือ 1. ถ่ายทอดศิลปวิทยา หมายถึงการถ่ายทอด รักษา ส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกวัฒนธรรมทาง วิชาการของมนุษย์ ... 2. ชี้นำให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดำรงถูกต้อง และการฝึกฝน พัฒนาคนจนถึงความสมบูรณ์ (ซึ่งอันนี้เป็นหน้าที่ของการศึกษาแท้ๆ เป็นตัวเนื้อแท้ๆ ของการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 76)
- กล่าวโดยสรุป หน้าที่ของการศึกษาในความหมายนี้(พัฒนาการของมนุษย์จากความอยู่ รอดด้วยกิเลส มาสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญา) มีดังนี้ ก. ฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักปฏิบัติ ต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง มีความสุข ข. ฝึกสอนให้คนรู้จักแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยไม่ก่อให้เกิดโทษภัยแก่ผู้อื่นและแก่สังคม ค. พัฒนาคนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้อง ปราศจากโทษพิษ ภัย ไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้นๆ ในทางเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

- และสังคม จ. พัฒนาคอนให้พร้อมและมีความสามารถบางอย่าง ในการที่จะเอื้ออำนวยความสุขแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม (ดังอ้าง, หน้า 146)
- โยนิโสมนสิการจะทำให้คนพัฒนาตนพ้นจากการลอกเลียนแบบขึ้นไปสู่การศึกษาเชิงอย่าง หรือสำเนียง รู้จักจับรู้จักเลือกเอาองค์ประกอบภายนอก มาจัดสรรให้เข้ากับเนื้อหาที่เหมาะสมกลมกลืนกับตน และให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าของเดิม (ดังอ้าง, หน้า 98)
 - คนที่มีการศึกษา ในความหมายหนึ่งก็คือ คนที่ได้รับการฝึกฝนพัฒนาแล้ว ให้รู้จักแก้ปัญหา ดับทุกข์ ทำให้ตนให้เป็นสุขได้แล้ว ต่อจากนั้นก็แสวงหาความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถแผ่แผ่ ขยายความสุขแก่ผู้อื่นได้กว้างขวางออกไปด้วย (ดังอ้าง, หน้า 105)
 - พระพุทธศาสนานี้มีกระบวนการของการฝึกมนุษย์ให้พ้นจากกิเลสไปเรื่อยๆ และให้เจริญด้วยปัญญาเพิ่มขึ้นๆ จนกระทั่งชีวิตขั้นสูงสุด เรียกว่า ปัญญาชีวิต ชีวิตมาหุ เสฏฐ์ แปลว่า ท่านเรียกชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตประเสริฐสุด (ดังอ้าง, หน้า 109)
 - ในการศึกษาหรือในการพัฒนาตนนั้น ถ้าคณหาฆาขัดกับธรรม คณหาจะต้องถูกหยุดยั้ง จะต้องยอมแก่ธรรม ธรรมจะต้องชนะ คือ จะต้องประพฤติปฏิบัติตามธรรม ไม่ทำตามคณหา การปฏิบัติได้ออย่างนี้เรียกว่าเป็นการถือธรรมเป็นใหญ่ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 115)
 - ความสุขเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการการศึกษา หรืออาจจะเรียกในแง่จริยธรรมว่า เป็นองค์ประกอบสำคัญในจริยธรรม คือ จริยธรรมที่ดีจะมีไม่ได้ถ้าขาดความสุข และการศึกษาก็เช่นเดียวกัน นั่นคือ การศึกษาที่สำเร็จจะมีไม่ได้ ถ้าไม่สามารถทำคนให้มีความสุข (จาก “แง่คิดข้อสังเกต เกี่ยวกับการปฏิรูปการศึกษา” 2539, หน้า 15)
 - ในการศึกษาที่แท้ การเรียนรู้จะต้องเกิดและพัฒนาขึ้นในตัวคน และการเรียนรู้ก็พัฒนาไปด้วยการสนองความใฝ่รู้ เราจึงต้องทำให้เกิดกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติ คือ ทำให้การเรียนรู้เป็นการสนองความต้องการที่จะรู้ (ดังอ้าง, หน้า 21)
 - ปัญหาว่า ปัญญายังมี แต่พอปัญญามาปัญหาก็หมดไป เพราะฉะนั้น นักเรียนรู้ที่แท้คือผู้มีจิตสำนึกในการศึกษา จะมองปัญหาเป็นเวทีพัฒนาปัญญา คือ มองปัญหาเป็นโอกาสแห่งการพัฒนาปัญญานั้นเอง (ดังอ้าง, หน้า 24)
 - การที่จะเกิดการศึกษา ก็คือมีองค์ประกอบภายในเกิดขึ้น องค์ประกอบภายในที่เป็นตัวสำคัญก็คือโยนิโสมนสิการ (ดังอ้าง, หน้า 43)
 - เราจัดสิ่งแวดล้อมให้ดีที่สุด แต่พร้อมกันนั้นก็พัฒนาในตัวเด็กให้สามารถเอาประโยชน์ได้แม้แต่จากสิ่งที่เลวที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 44)

- การศึกษาจะต้องวัดความสำเร็จด้วยการทำให้คนสามารถสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม สังคมที่มีสันติสุข และโลกที่น่าอยู่ (ดังอ้าง, หน้า 45)
- จุดสำคัญของการวิจัย ก็คือการค้นหาความจริง หาให้เจอความจริง ซึ่งอาจจะหมายถึงการหาความหมายที่แท้จริงของสิ่งนั้น และอีกอย่างหนึ่ง คือการค้นหาสิ่งที่ดี สิ่งที่ดีที่พึงประสงค์ คุณค่าหรือประโยชน์ที่ต้องการ ตลอดจนกระทั่งว่า ถ้าสิ่งนั้นยังไม่ดี หรือยังไม่เป็นอย่างที่ประสงค์ ก็หาทางที่จะทำให้มันดีหรือให้ได้ผลอย่างที่ต้องการ (จาก “การศึกษากับการวิจัย เพื่ออนาคตของประเทศไทย” 2538, หน้า 5)
- การที่จะวิจัยให้ได้ความจริง ให้ได้สิ่งที่ดี และหาทางทำให้ดี พร้อมทั้งให้สำเร็จนั้น จะมีปัจจัยอย่างหนึ่งที่ช่วยหนุนอยู่ คือ ความเชื่อที่เป็นฐาน เช่น ความเชื่อในหลักการแห่งความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งทั้งหลาย ถ้าเราเชื่อหลักการนี้ก็จะเป็แรงกระตุ้นให้หาความจริง ให้ค้น (ดังอ้าง, หน้า 6)
- พลังที่จะทำให้เกิดการวิจัยที่แท้ที่มีชีวิตชีวาและได้ผลจริง คือ **ฉันทะ** ซึ่งมีความหมายว่า 1. ใฝ่จะเข้าถึงความจริงให้ได้ 2. ใฝ่(หาทาง)ที่จะทำให้มันดีให้ได้ ซึ่งนักวิจัยจะต้องมีพลังแห่งฉันทะนี้ (ดังอ้าง, หน้า 12)
- ปฏิบัติการสำคัญในการศึกษาก็คือ ทำอย่างไรจะให้เกิดปัญญา และในการที่จะทำให้เกิดปัญญานั้น สิ่งสำคัญก็คือการวิจัย...การศึกษาและการวิจัยจึงเป็นเรื่องของชีวิตประจำวัน เป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกชีวิต (ดังอ้าง, หน้า 18)
- เราต้องยอมรับความจริงว่า ชีวิตที่ดีเป็นชีวิตแห่งการศึกษา และการวิจัยเป็นส่วนสำคัญของการศึกษา เพราะทำให้เกิดปัญญา (ดังอ้าง, หน้า 23)
- การวิจัยคือการเปลี่ยนปัญหาให้เป็นปัญญา (ดังอ้าง, หน้า 30)
- จริยธรรมของฝรั่งเป็นแค่ศีลเท่านั้นเอง แต่ในความหมายทางพุทธศาสนาหมายถึงพรหมจริยะ ที่แปลว่าจริยะอันประเสริฐ หมายถึงศีล สมาธิ ปัญญา...จริยะในพุทธศาสนาได้แก่ มรรค มีศีล สมาธิ ปัญญา รวมหมดทั้งชุด ส่วนของตะวันตกได้แค่ศีล (จาก “ถึงเวลารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่” 2539, หน้า 9)
- ชีวิตที่ดี คือชีวิตแห่งการเรียนรู้(ศึกษา) และมนุษย์ยังเรียนรู้ก็ยังมีชีวิตที่ดี(จริยะ/มรรค) (ดังอ้าง, หน้า 32)
- ผิดคนได้นี้แหละที่สำคัญอย่างยิ่ง การเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาที่แท้ได้ผลสูงสุดอยู่ที่ตัวเอง ขยายความได้ว่า รู้จักเรียนรู้เอาสิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยการฝึกฝนพัฒนาตนเอง (ดังอ้าง, หน้า 35)
- การศึกษาจะต้องพัฒนาคนให้ทันและเหนือยุคสมัย **ทัน** เพื่อจะได้รับประโยชน์จากยุคสมัยให้ดีที่สุด **เหนือ** เพื่อนำยุคสมัยไปในทางที่ถูกต้อง (ดังอ้าง, หน้า 43)

- จิตสำนึกในการศึกษา ก็คือ การที่ระลึกอยู่เสมอและใส่ใจที่จะเรียนรู้ ผึกฝน พัฒนาตนเองตลอดเวลา เมื่อมีจิตสำนึกขึ้นแล้ว การรับประสบการณ์ก็จะมีที่ต่างไป ปฏิบัติการตอบสนอง และการมองอะไรต่างๆจะต่างไปหมด (ดังอ้าง, หน้า 45)
- คนเรามีความสุขจากการสนองความต้องการ เมื่อเราใฝ่รู้เราก็เกิดความต้องการใหม่ คือ ต้องการรู้ เมื่อเราได้สนองความต้องการที่จะรู้ เราก็มีความสุข คือมีความสุขจากการสนองความใฝ่รู้ เพราะฉะนั้น นักวิทยาศาสตร์จึงสามารถอยู่กับงานอย่างชนิดลืมนอนได้ (จาก “เพื่อชุมชนแห่งการศึกษาและบรรยากาศแห่งวิชาการ” 2539, หน้า 24)
- การศึกษาที่ถูกต้องจึงมาพร้อมด้วยความสุข และเมื่อกระบวนการของความสุขพัฒนาไป ก็เห็นได้ชัดเจนว่า จะเกิดคุณธรรมพ่วงมาด้วยในตัว (ดังอ้าง, หน้า 29)
- ธรรมหรือข้อปฏิบัติแต่ละอย่างมิใช่เพื่อให้สุขสบายแล้วก็หยุดหรือจบเท่านั้น แต่เพื่อช่วยส่งให้ก้าวต่อไปได้ในกระบวนการขับเคลื่อนไปข้างหน้าของชีวิต ในด้านพฤติกรรมบ้าง ด้านจิตใจบ้าง ด้านปัญญาบ้าง ที่เรียกว่าไตรสิกขา (ดังอ้าง, หน้า 74)
- ความสุขจึงเป็นสภาพคล่อง หรือสภาพเอื้อสำหรับการที่จะทำหรือก้าวต่อไป สุขจึงไม่ใช่เพื่อหยุด แต่เพื่อทำให้สะดวก (ดังอ้าง, หน้า 74)
- เป้าหมายแท้จริงของวิชาศึกษาทั่วไป คือการสร้างบัณฑิตหรือสร้างคนให้เป็นบัณฑิต ส่วนวิชาเฉพาะวิชาชีพทั้งหลาย เป็นการสร้างเครื่องมือให้แก่บัณฑิต และบอกวิธีที่จะทำให้เขาสามารถใช้เครื่องมือได้ แต่คนที่ใช้เครื่องมือนั้นจะต้องเป็นคนที่ดี จะได้นำเครื่องมือไปใช้เพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม ไม่ใช่拿來เครื่องมือไปเพียงเพื่อแสวงหาประโยชน์ส่วนตนด้วยความเห็นแก่ตัว แล้วทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่นหรือก่อความเสียหายทำลายสังคม ตลอดจนมนุษยชาติ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญในปัจจุบัน (จาก “การศึกษาเพื่อสร้างบัณฑิตหรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต” 2538, หน้า 3)
- การจัดการศึกษา โดยเฉพาะวิชาศึกษาทั่วไปที่เป็นการพัฒนาตัวคนที่จะให้เป็นบัณฑิตนี้ จะต้องมีการแยกระดับความมุ่งหมาย โดยต้องมีจุดมุ่งหมาย 2 ระดับ ทั้งโดยกลางและโดย ทะระ คือ ก) โดยกลาง 1. การศึกษาเพื่อยุคสมัย คือการที่จะพัฒนาคนให้สอดคล้องหรือรับมือได้ทันกับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยที่เป็นอยู่ 2. การศึกษาที่เหนือยุคสมัย อย่างที่ศัพท์พระเรียกว่า อกาลิโก คือ การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่ไม่ขึ้นต่อกาลสมัย ได้แก่การศึกษาเพื่อส่งเสริมคุณค่าที่มีโดยธรรมชาติของมนุษย์ หมายความว่า วิชาการศึกษาทั่วไปนี้ จะสร้างคนให้เป็นอย่างไร เพื่อความเป็นคนที่สมบูรณ์... ข) โดยทะระ 1. การศึกษาที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของถิ่น... 2. การศึกษาที่พ้นจาก

เทศะเฉพาะเพื่อความเป็นคนของโลก ในแง่หนึ่งคนทุกคนเป็นสมาชิกของโลก (ดังอ้าง , หน้า 45-46)

- การพัฒนาเด็กต้องทำให้เกิดฉันทะ คือความอยากรู้และอยากดี ซึ่งเป็นจุดเริ่มสำคัญที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้และรู้จักคิด พร้อมทั้งความสุขจากการเรียนรู้และสนองความใฝ่รู้ โดยเริ่มต้นจากการเรียนการสอนที่ฝึกหรือนำทางให้เด็กมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง (จาก “การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” 2538, หน้า 33)
- เราจึงต้องฝึกเด็กให้เป็น independent คือเป็นคนที่เป็นอิสระ มีอิสรภาพในตัวเอง ไม่ต้องเป็นทาสขึ้นต่อเทคโนโลยี ไม่ว่าจะโดยทางอินทรีย์หรือโดยทางความสุข ถึงแม้ไม่มีเทคโนโลยีก็เป็นอยู่ ทำงาน และมีความสุขได้ (ดังอ้าง, หน้า 37)
- ถ้าเด็กหาความสุขจากการเสพเทคโนโลยี เด็กจะจมอยู่ในกระแสค้นหา จะเกิดและจะก่อแต่ปัญหา หากที่จะพัฒนา แต่ถ้าเด็ก หาความสุขจากการสร้างสรรค์ด้วยเทคโนโลยี แสงแห่งปัญญาจะฉายออกมา และเด็กจะดำเนินไปในวิถีแห่งการพัฒนา การพยายามสร้างสรรค์จะเรียกร้องให้เกิดโยนิโสมนสิการ พร้อมไปด้วยกันกับการเสริมกำลังแห่งฉันทะ (ดังอ้าง, หน้า 38)
- คนไทยไม่ควรจะมองแต่ในแง่ที่จะ “รับ” แต่จะต้องคิดให้หนักถึงการที่จะมีส่วน “ให้” แก่โลก การศึกษานี้แหละ จะทำให้เราสามารถสำรวจศักยภาพของตนเอง เช่นว่า คนไทยเรามีอะไรดีที่จะให้แก่อีกโลกบ้างไหม ? เราสามารถมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์อารยธรรมของโลกไหม ? (จาก “การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน” 2538, หน้า 19)
- การรับเอาวัฒนธรรมภายนอกอย่างฉลาดและถูกต้องก็คือ การรับเอาสิ่งที่ดีมาเสริมขยายตัวเรา แล้วเอามาย่อยเป็นเนื้อเป็นตัวของเรา ไม่ใช่เอามาสวมใส่ข้างนอก...ถ้าเราจะเจริญก้าวหน้า เราจะต้องทำให้เนื้อตัวเราเจริญ คือ ย่อยของเขาเข้ามาเป็นเนื้อเป็นตัวของเรา (ดังอ้าง, หน้า 50)
- ชีวิตที่งอกงามอยู่ในธรรมชาติ มี “การได้” คู่กับ “การให้” ตลอดเวลา เมื่อนุษย์ให้ก็คือการปฏิบัติที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติอย่างถูกต้อง เราจะต้องไม่ยอมตกเป็นทาสของระบบเศรษฐกิจที่มุ่งเอาแต่ “ได้” อย่างเดียว (ดังอ้าง, หน้า 63)
- ตัวแท้ของประชาธิปไตยอยู่ที่การช่วยกันคิด ช่วยกันทำ นำเอาสติปัญญาความสามารถของแต่ละคนออกมารวมกันแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ความเป็นอยู่ร่วมกันให้เป็นสุข และเจริญงอกงาม ถ้าไม่มีตัวแท้หรือเนื้อแท้ของประชาธิปไตยนี้ รูปแบบต่างๆที่ว่าเป็นเครื่องมือทั้งหลายก็หมดความหมาย (ดังอ้าง, หน้า 77)

- เราจะรอให้สังคมสมบูรณ์แล้วจึงจะให้ชีวิตบุคคลสมบูรณ์เป็นไปไม่ได้ ชีวิตทุกคนจะต้องพัฒนาศักยภาพของตน...คือ ชีวิตบุคคลต้องพัฒนาศักยภาพของตนเอง จนกระทั่งสามารถสร้างความสมบูรณ์ในตัวได้ ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมของสังคมที่เลวขนาดไหน นี่คือเก่งที่สุด ชีวิตที่เก่ง ชีวิตที่ยอดเยี่ยม คือชีวิตที่สามารถพัฒนาดีที่สุดในสังคมที่เลวที่สุด (คังอ้าย, หน้า 128)
- ปัญญาเป็นของธรรมชาติ เป็นของกลางๆ เหมือนกับแสงสว่าง เกิดขึ้นที่ไหน ก็เป็นประโยชน์ที่นั่น ไม่เป็นของจำกัดจำเพาะแก่ใครๆ (จาก “การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ” 2538, หน้า2)
- ในการสร้างสัจธรรมมนุษยชาตินั้น แม้ประเทศที่พัฒนาแล้วก็ยังมีแนวความคิดที่มุ่งสร้างสรรค์สังคมของตนเองในลักษณะที่แข่งขันกันเพื่อความยิ่งใหญ่กว่าผู้อื่น คือ มุ่งจะเอาชนะ ซึ่งอาจหมายถึงการที่จะต้องครอบงำหรือบั่นทอนกำลังของผู้อื่นด้วย (คังอ้าย, หน้า 4)
- แม้ว่าจะต้องแข่งขันในการที่จะเป็นผู้ชนะเขา หรือทันเขาตามกระแสโลก แต่เราจะต้องยืนอยู่ในวัตถุประสงค์สูงสุดว่า ในที่สุดเราจะต้องทำเพื่อมนุษยชาติทั้งหมด เพื่อความดีงามร่วมกัน มิฉะนั้นเราจะเป็นเพียงผู้มีส่วนร่วมในการสร้างปัญหาแก่โลก (คังอ้าย, หน้า8)
- การมีชีวิตด้วยปัญญาเป็นบทพิสูจน์การพัฒนามนุษย์ ชีวิตที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาสูงสุด จึงเรียกว่า “ปัญญาชีวิต” หรือปัญญาชีวะ คือชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญา เมื่อพูดถึงสังคมมนุษย์ ก็คือ ทำอย่างไรจะให้สังคมมนุษย์นี้ เป็นสังคมของคนที่อยู่ด้วยปัญญา เพราะการดำรงอยู่ด้วยดีของมนุษยชาติ อาศัยการพัฒนาคนให้สามารถอยู่ดีด้วยปัญญา (คังอ้าย, หน้า46)
- วิธีสร้างสรรค์ปัญญา เราต้องการปัญญาที่รู้แจ้ง เข้าใจความเป็นจริงจนถึงโพธิญาณ แต่ในตอนที่ยังไม่ถึงโพธิญาณ ก็ให้มีแค่สัมมาทิฐีก่อน คือให้ถือหลักการที่จะช่วยให้วางใจ วางท่าที่ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง อย่างน้อยก็ให้เป็นปัญญาชนคิดที่เป็นเชื้อเป็นฐานให้เกิดช่องทางที่จะพัฒนาชีวิตต่อไป (คังอ้าย, หน้า 68)
- ธรรมฉันทะ คือความต้องการธรรมนี้ เมื่อถึงจุดหนึ่งก็จะเป็น ธรรมาธิปไตย คือการถือธรรมเป็นใหญ่ ได้แก่ถือความดีงาม ถือความถูกต้อง ถือความจริงเป็นใหญ่ (คังอ้าย, หน้า 72)
- ด้วยธรรมฉันทะและธรรมาธิปไตยนี้ การแสวงปัญญาก็จะดำเนินไปและดำเนินไปอย่างเข้มแข็งจริงจังจนบรรลุจุดหมาย (คังอ้าย, หน้า 74)
- ตามความจริงแท้ การศึกษาจะต้องเป็นค่านาสังคม เป็นผู้หาทางออกให้แก่สังคมได้ จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงวิถีสังคม ฐานทิศทางของสังคม จนกระทั่งสามารถแก้การคิด

คันของอารยธรรมมนุษย์ได้ (จาก “พุทธธรรมกับปรัชญาการศึกษาไทยยุคโลกาภิวัตน์” 2538, หน้า 6)

- มนุษย์มาถึงยุคนี้ที่เป็นโลกาภิวัตน์ ทำให้โลกรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางกายภาพ แต่ตัวมนุษย์เองกลับไม่สามารถที่จะอยู่ร่วมกันได้ มีปัญหาแบ่งแยกมากมาย ชัดแย้งกัน นี่คือการอับจนของมนุษยชาติข้อหนึ่ง และการศึกษาที่ถูกท้าทายว่าจะสามารถพัฒนามนุษย์ให้ข้ามพ้นปัญหานี้ได้หรือไม่ (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ถ้ามองแบบพุทธศาสนา มนุษย์ปุณฺณคือจุดเริ่มต้นของการพัฒนามนุษย์ (แต่)จิตวิทยาคะวันตกถือว่ามนุษย์ปุณฺณคือเป็นปกติหรือดีพอแล้ว ในทางพุทธศาสนา เราพัฒนาจากมนุษย์ปุณฺณให้เป็นอริยชน...พระพุทธานามองมนุษย์แบบคืบเคลื่อน (dynamic-พลวัต) (เห็นว่า)เมื่อมนุษย์พัฒนาตน ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงในทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับตัว (ดังอ้าง, หน้า 53)
- จริยธรรมที่ถูกต้องจะต้องพัฒนามนุษย์ไปถึง harmony คือความประสานกลมกลืน อันนี้เป็นเรื่องใหญ่ เพราะเกี่ยวข้องกับแนวคิดแบบองค์รวมและบูรณาการ (ดังอ้าง, หน้า 55)
- เสรีภาพในการให้ คือเสรีภาพในการที่จะเอาความสามารถของตนออกมาสร้างสรรค์สังคม จึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งและเป็นพื้นฐานของประชาธิปไตยมากกว่าเสรีภาพในการได้ แต่เวลานี้เสรีภาพในการให้ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่มากกำลังถูกลืม คนหันไปเน้นความอยากได้ อยากเอา อยากจะแข่งขันแย่งผลประโยชน์แบบทุนนิยม ดีไม่ดีสังคมประชาธิปไตยก็จะไปไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 58)
- การศึกษาจะต้องพัฒนาคนให้มีความสามารถที่จะปรุ้งแต่งความสุขขึ้นมา แทนที่จะมาปรุ้งแต่งความทุกข์ การที่จะมีความสุขระดับนี้เราไม่ต้องไปพึ่งพาวัตถุเสพละ เราสามารถปรุ้งแต่งความสุขขึ้นในใจของตนเอง จนกระทั่งในที่สุดก็ก้าวต่อไปอีก พันเลของการปรุ้งแต่งไปถึงขั้นเข้าถึงความสุขชนิดที่ไม่ต้องมีการปรุ้งแต่ง ซึ่งเกิดจากการหยั่งรู้เข้าถึงความจริงของธรรมชาติโดยสมบูรณ์ (ดังอ้าง, หน้า 80)
- ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับบุคคล สังคมที่ดีคือสังคมที่มีสภาพเกื้อกูลต่อการพัฒนาบุคคล หรือเป็นปัจจัยแวดล้อมเกื้อกูลต่อการพัฒนาบุคคล และบุคคลผู้มีชีวิตดีงามก็เป็นส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคม แต่บุคคลมีปลายปิดหรือทุกชีวิตควรบรรลุความสมบูรณ์ในตัว ส่วนสังคมนั้นจะต้องเจริญก้าวหน้าเรื่อยไปให้เหมาะสมที่สุดสำหรับกาลเทศะนั้นๆ (ดังอ้าง, หน้า 83)
- สังคมที่มีการแก่งแย่งแข่งขันกัน ต่างคนต่างมุ่งหาประโยชน์ เอาใจเอาเปรียบข่มเหงกัน แม้ไม่ปรากฏเป็นการรบราฆ่าฟันกัน ไม่เป็นสงคราม ก็จัดว่าเป็นสังคมสันติภาพไม่ได้

เพราะไม่มีความสงบที่แท้จริง เมื่อไม่มีความสงบที่แท้จริงก็ไม่มีความสุขที่แท้จริง (จาก “การศึกษาเพื่อสันติภาพ” 2538, หน้า 13)

- การที่จะสร้างสันติภาพขึ้นในโลก จะต้องให้คนมีความสงบในตัวเองให้ได้ ฉะนั้น จึงไม่ต้องรอสึกษาเพื่อสันติภาพ แต่ให้ศึกษาสันติเลย ฝึกสร้างความสงบให้เกิดขึ้นในชีวิตของเรา (ดังอ้าง, หน้า 26)
- สันติภาพที่แท้จริงในที่สุดก็ต้องตั้งขึ้นจากจิตใจของมนุษย์ก่อน (ดังอ้าง, หน้า 30)
- การศึกษามีความสำคัญต่อวัฒนธรรม เพราะว่าการศึกษานี้แหละ จะเป็นเครื่องมือที่ทำให้วัฒนธรรมดำรงสืบต่อไปได้ และดำรงอยู่สืบทอดต่อไปในลักษณะที่ดงามถูกต้อง (จาก “สืบสานวัฒนธรรมไทย บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้” 2537, หน้า 3)
- ความจริงและความดีงามนั้นเป็นแก่น และเป็นแก่นสารของวัฒนธรรม วัฒนธรรมถ้าไร้ธรรมก็ไม่มี ความหมาย (ดังอ้าง)
- วัฒนธรรมนั้นจะอยู่ดีมีคุณค่าได้ คนจะต้องมีปัญญา รู้สัจธรรมที่เป็นรากฐานของวัฒนธรรม รู้เข้าใจเหตุผลแห่งการกระทำของตนว่า รูปแบบนี้มีเพื่ออะไร ถ้าไม่มีเหตุผลในวัฒนธรรมนั้น วัฒนธรรมนั้นจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ยั่งยืน หรือมีละนั้นก็ จะไม่สามารถรักษาความหมายที่แท้จริงไว้ได้ (ดังอ้าง, หน้า 18)
- วัฒนธรรมจะต้องพร้อมทั้งสาระและรูปแบบ (ดังอ้าง, หน้า 22)
- วัฒนธรรมมีความต่อเนื่องเป็นกระแส (ดังอ้าง, หน้า 25)
- การนำสิ่งดีที่เรามีขึ้นมาให้แก่เขา จะสำเร็จได้ก็ด้วยมีปัญญา คือ มีปัญญาซึ่งหยั่งถึงสัจธรรมที่เป็นแก่นสารและเป็นฐานของวัฒนธรรม และรู้คิดที่จะทำให้เกิดประโยชน์ (ดังอ้าง, หน้า 44)
- วัฒนธรรมของเราจะต้องเป็นวัฒนธรรมที่ช่วยให้การแก้ไขปัญหของโลก และมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์อารยธรรมโลก ไม่ใช่วัฒนธรรมแบบร่วมสร้างปัญหาให้แก่โลก (ดังอ้าง, หน้า 45)
- สิ่งที่จะลายปัญหาและนำไปสู่การสร้างสรรค์ที่ดีเลิศ ก็คือการมีจิตสำนึกในจุดหมายสูงสุดร่วมกันของสังคม คือสังคมจะต้องมีสิ่งดีงามสูงสุด(อุดมธรรม)ที่เป็นจุดรวมใจให้ทุกคนฝักใฝ่หมายมองมุ่งไปรวมเป็นอันเดียวกัน สิ่งที่เราเรียกสั้นๆว่า อุดมธรรม นี้ จะทำให้เกิดพลังสร้างสรรค์ซึ่งนอกจากทำให้สังคมนวมแรงรวมใจกันได้แล้ว ยังเป็นแรงขับเคลื่อนที่ทำให้พุ่งไปข้างหน้า (ดังอ้าง, หน้า 46)
- ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา สังคมตะวันตกไม่เคยรู้จักระบบจริยธรรมหรือหลักเกณฑ์ทางศีลธรรม ที่เป็นไปตามหลักการเหตุและผล หรือหลักความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ที่เรียกว่ากฎธรรมชาติ แต่จริยธรรมหรือกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมในวัฒนธรรมตะวันตกนั้น เป็นบัญญัติทางศาสนา ในความหมายที่ว่าเป็นคำสั่งหรือ

ข้อบังคับจากเบื้องบนอย่างที่เราเรียกว่าเทวบัญชาหรือเทวโองการ ซึ่งมนุษย์หรือศาสนิกจะต้องเชื่อฟังอย่างเด็ดขาดตายตัว ไม่มีทางโต้แย้งหรือแม้แต่ตั้งข้อสงสัย หากผู้ใดละเมิดหรือฝ่าฝืน ก็จะต้องถูกตัดสินลงโทษจากเบื้องบนนั้น ส่วนผู้ใดเชื่อฟังและปฏิบัติตาม ก็จะได้รับรางวัล เช่นส่งไปสวรรค์ เป็นผลตอบแทน (จาก “ทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย” 2541, หน้า 117)

- จริยธรรมที่มีความเป็นจริงอยู่ในธรรมชาติ คือเป็นไปตามกฎแห่งปัจจัยการนี้ จึงจะเป็นจริยธรรมที่สากล คือถูกต้องใช้ได้ทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย ไม่จำกัดด้วยกาลและเทศะ หมายความว่า ความเป็นสากลของจริยธรรม อยู่ที่ความเป็นจริงตามธรรมชาติของธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 120)
- ในแง่สภาพความเป็นจริง ความดี-ความชั่ว ที่เป็นแกนของจริยธรรมนั้น เป็นสภาวะธรรม หรือเป็นสิ่งที่มิสภาวะของมันอยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ หรือพูดง่าย ๆ มันเป็นธรรมชาติที่เป็นไปตามธรรมดา ซึ่งมีความเป็นเหตุเป็นผลอยู่ภายในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติทั้งหมด มิใช่สิ่งสมมติที่มนุษย์จะมองข้ามความสำคัญหรือเล่นสนุกได้ตามชอบใจ (ดังอ้าง, หน้า 143)
- นอกจากความเข้าใจผิดเกี่ยวกับสภาพความจริงของความดี-ความชั่ว ถึงกับหลงว่าเป็นเรื่องสมมติหรือกำหนดเอาเองแล้ว คนที่เจริญมาในอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตก ยังมักมีความสับสนคลุมเครือเกี่ยวกับความเป็นเหตุปัจจัยในทางจริยธรรมด้วย โดยที่คนเหล่านั้นมักขึ้นชมวิทยาศาสตร์ แต่ไม่นำเอาวิธีวิทยาศาสตร์มาใช้กับสภาพจริงทางจริยธรรม เพราะติดกับความเชื่อดีว่าจริยธรรมเป็นเรื่องของระบบคุณค่าเท่านั้น (ดังอ้าง, หน้า 145)
- จริยธรรมแห่งการทำงานมีหลักการสำคัญว่า การทำงานหนักหรือความขยันงาน และความเจริญก้าวหน้าในอาชีพการงาน เป็นคุณธรรม และเป็นหลักที่พิสูจน์ความเป็นคนมีศีลธรรม คนมีศีลธรรมจะถือว่างานเป็นหลักของชีวิต และความสัมฤทธิ์ผลของงานเป็นเป้าหมายของชีวิตนั้น คนจะต้องรู้จักบังคับควบคุมตนเอง ไม่ยอมตามใจกิเลส ไม่ยอมตามใจความอยาก ไม่ยอมแสวงหาความสุขสำราญ แต่ต้องตั้งใจทำงานให้มากที่สุด ด้วยความขยันหมั่นเพียร ประหยัด อดออม กระหมัดกระหม่อม ส่วนผลได้ที่เกิดจากการทำงานนั้น จะต้องสะสมเก็บออมเอาไว้ใช้เป็นทุนในการผลิต และสร้างสมโภคทรัพย์ต่อไป โดยอยู่อย่างขัดเกลาตนและมักน้อยสันโดษแบบชาวบ้าน ไม่เอาทรัพย์ไปใช้ในการแสวงหาความสะดวกสบาย (ดังอ้าง, หน้า 160)
- การควบคุมประพฤตินอกด้วยวินัยและการทำเป็นนิสัยที่ดี การฝึกอบรมจิตใจที่ดี การฝึกความคิดและใช้ปัญญาก็ดี ต่างก็เป็นปัจจัยที่มีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการพัฒนาจริยธรรม และปัจจัยแต่ละอย่างก็ส่งผลมีอิทธิพลหนุนเสริมต่อกันให้ต่างก็พัฒนาไป

ด้วยกัน โดยผลรวมการพัฒนาขององค์ประกอบเหล่านี้แหละคือการพัฒนาจริยธรรม (ดังอ้าง, หน้า 171)

- การพัฒนาจริยธรรม หรือจริยศึกษา มิใช่มีความหมายแคบเป็นเพียงเรื่องของพฤติกรรมทางสังคม แต่เป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด และมีใช่เป็นส่วนย่อยที่แยกออกมาต่างหากเป็นหน่วยหนึ่งหรือด้านหนึ่งของการศึกษา แต่เป็นส่วนที่แทรกประสานกลมกลืนอยู่กับทุกด้านของการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 175)
- หากยังไม่ปรารถนาจริยธรรมที่มีชื่อว่าเป็นสากล ก็ต้องเข้าถึงความเป็นสากลที่แท้ นั่นคือความเป็นสากลซึ่งอยู่ที่ความเป็นจริง ... ซึ่งมีจุดยืนที่แน่นอน คือสัจธรรม เป็นจริยธรรมที่ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเป็นจริง มีสัจธรรมเป็นรากฐาน รวมอยู่ในระบบความสัมพันธ์ตามกฎหมายธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย (ดังอ้าง, หน้า 177)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

4. สังคมและมนุษย์

- ระบบความสัมพันธ์ที่ถูกต้องของมนุษย์ที่พัฒนาแล้ว คือการยอมรับความจริงว่า มนุษย์เป็นส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการดำรงอยู่และความสัมพันธ์ของธรรมชาติ มนุษย์พึงพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้นไป ในการที่จะช่วยให้มนุษย์และสัตว์อื่นทั้งหลายที่เป็นส่วนร่วมในธรรมชาตินั้น เอื้ออำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน มีการเบียดเบียนกันน้อยลงๆ ภายในโลกที่มีสภาพอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเป็นอยู่อย่างผาสุกยิ่งขึ้น (จาก “การพัฒนาที่ยั่งยืน” 2536, หน้า 184)
- กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงเหมือนแยกได้เป็น 2 ตอน คือ 1) การพัฒนาคน โดยพัฒนาตัวคนที่เป็นปัจจัยตัวกระทำให้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ด้วยการพัฒนาตัวคนเต็มทั้งระบบ คือครบทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา 2) การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยคนที่พัฒนาเต็มระบบนั้นเป็นตัวกลาง หรือเป็นแกนกลาง ด้วยการเป็นปัจจัยตัวกระทำที่ไปประสานปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่ ให้เป็นระบบแห่งการดำรงอยู่ด้วยคืออย่างต่อเนื่องเรื่อยไป (ดังอ้าง, หน้า 244)
- เกณฑ์มาตรฐานขั้นพื้นฐานที่พระพุทธศาสนาใช้วัดการพัฒนา คือการไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คนที่มีการพัฒนาไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ระบบทั้งหมดที่พัฒนาถูกทางก็ไม่ก่อความเบียดเบียน เกณฑ์มาตรฐานนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องวัดความถูกต้องชอบธรรมเท่านั้น แต่เป็นเครื่องวัดความสามารถด้วย คนที่ได้รับการพัฒนาย่อมมีความสามารถมากยิ่งขึ้นๆ ในการที่จะสร้างผลดีหรือทำประโยชน์ให้แก่ตน โดยไม่ต้องเบียดเบียนก่อโทษแก่ผู้อื่น คือคนยังพัฒนา ยังมีความสามารถ ยิ่งเก่ง ก็ยิ่งทำให้โลกเบียดเบียนกันน้อยลง (ดังอ้าง, หน้า 262)
- ในสังคมที่สมบูรณ์ จะต้องมีกฎหมายหรือวินัยใหญ่อันหนึ่งที่จะทำหน้าที่นี้ คือ เป็นที่ประมวลประสานระบบย่อยทุกอย่างของสังคม ให้เข้ามาอยู่ในระบบสัมพันธ์ใหญ่ที่ครอบคลุมทั้งหมดอันเดียวกัน อย่างกลมกลืนและอย่างเกื้อหนุนกัน โดยโยงเข้ากับความจริงพื้นฐานอันเป็นหนึ่งเดียวของระบบแห่งธรรมชาติของธรรมชาติ (จาก “นิติศาสตร์แนวพุทธ” 2539, หน้า 36)
- กล่าวโดยสรุป กิจทางปัญญาอันยิ่งใหญ่ที่นักนิติศาสตร์จะต้องทำให้ได้มี 2 อย่าง คือ 1) รู้ เข้าใจ หยั่งทราบถึงจุดหมายที่แท้จริงตามกฎธรรมชาติที่อยู่เบื้องหลังระบบแห่งสมมติทั้งหมดของมนุษย์ 2) จัดตั้งวินัยหรือกฎหมายที่มีขอบข่ายครอบคลุม ที่จะ

ประสานระบบสมมติของมนุษย์ทุกอย่างเข้าเป็นระบบใหญ่อันหนึ่งอันเดียว ที่โยงถึงกันทั่วทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียวของธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 38)

- วินัยทั้งด้านการปกครองและกฎหมาย หรือทั้งด้านรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ จะต้องเน้นมาตรการที่จะส่งเสริมกิจกรรมและกิจกรรมทางด้านศิลปวัฒนธรรม ทางศีลธรรม และคุณค่าทางจิตใจต่างๆ ที่จะสนับสนุนให้ประชาชนพัฒนาด้านคุณธรรม ฝึในอุดมคติทางนามธรรม และเข้าถึงความดีงามและความสุขทางจิตใจที่สูงหรือประณีตยิ่งขึ้นไป ทั้งเพื่อประโยชน์สุขแห่งชีวิตของประชาชนและเพื่อความมั่นคงยั่งยืนแห่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจและทางสังคม (ดังอ้าง, หน้า 47)
- นิติศาสตร์เกี่ยวข้องโดยตรงกับพฤติกรรมของมนุษย์ หมายความว่า พฤติกรรมหรือชีวิตด้าน ศิลเป็นแดนสัมพันธ์ของนิติศาสตร์ แต่การจัดสรรด้านพฤติกรรมหรือศีลอย่างเดียวกันไม่พอแก่การสร้างสรรค์และดำรงรักษาอารยธรรมของมนุษยชาติ ...ถ้าการปกครองและกฎหมายขาดจุดหมายการพัฒนามนุษย์ คือการปกครองและกฎหมายนั้นไม่เป็นเครื่องมือสื่อศึกษา(ไตรสิกขา)ในตัวคน พอสังคมสงบเรียบร้อยและมีความพร้อมทางเศรษฐกิจมากขึ้น ความลุ่มหลงเพลิดเพลินมัวเมา ความเฉื่อยชาประมาท และความขัดแย้งในหมู่ชนก็จะแพร่หลายขยายตัว ต่อจากนั้นสังคมก็จะเลื่อนไหลลงไปในกระแสแห่งความเสื่อม (ดังอ้าง, หน้า 51)
- เมื่อมีการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญาภายในตัวคน ทำให้คนมีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำพฤติกรรมของตนไปในทางที่ถูกต้องดีงาม สังคมจะต้องการกฎหมายเพียงเพื่อมาช่วยจัดสรรสภาพแวดล้อมโอกาสและบรรยากาศที่จะอุดหนุนความมั่นคงแห่งพฤติกรรมที่ถูกต้องดีงามนั้น แต่ถ้าจิตใจและปัญญาไม่ได้รับการพัฒนา คนไม่มีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำทางพฤติกรรมของตนให้ถูกต้อง ก็จะต้องเพิ่มมาตรการควบคุมจากภายนอกด้วยการบัญญัติกฎหมายมาบังคับควบคุมมากขึ้นๆ พร้อมทั้งลงโทษหนักหนารุนแรงขึ้นๆ จนในที่สุดกฎหมายก็จะหมดความหมาย สังคมก็จะเสื่อมสลาย และชีวิตก็จะไม่อาจบรรลุจุดหมายแห่งประโยชน์สุขและอิสรภาพอย่างแท้จริง (ดังอ้าง, หน้า 142)
- ถ้าเห็นด้วยกับหลักการของพระพุทธศาสนาตามนิติศาสตร์แนวพุทธ กฎหมายจะต้องมีแนวโน้มในการที่จะสร้างระบบสังคม จัดสรรสภาพแวดล้อม และวางรูปแบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในทางที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ให้มนุษย์เข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป (ดังอ้าง, หน้า 133)
- กฎของธรรมชาติเรียกว่า “ธรรม” กฎของมนุษย์เรียกว่า “วินัย” (จาก “วินัย : เรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด” 2538, หน้า 3)

- วินัยที่แท้ ในความหมายที่กว้าง คือระบบระเบียบทั้งหมดของชีวิตและสังคมมนุษย์นั้น จะตั้งอยู่ได้ดีเป็นผลสำเร็จได้ ต้องอาศัยความเข้าใจพื้นฐาน คือต้องมองวินัยโยงลงไป ถึงธรรม หรือโยงวินัยกับธรรมเข้าด้วยกันได้เป็นเบื้องต้นแรกก่อน...การที่จะตั้งวินัยได้ สำเร็จก็ต้องเข้าถึงธรรมก่อน คือเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ (ดังอ้าง, หน้า 7)
- การบัญญัติวินัย คือการจัดตั้งรูปแบบ วางระบบระเบียบต่างๆของสังคม เช่นออก กฎหมาย จึงมีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 อย่าง คือ 1. มีปัญญา คือเข้าถึงตัวธรรม รู้ความจริงในเรื่องนั้นๆ รู้ความถูกต้องดีงามที่พึงต้องการ 2. เจตนาดี คือเจตนาบริสุทธิ์ ถูกต้องดีงาม มุ่งผลที่สอดคล้องตามธรรมที่รู้นั้น (ดังอ้าง, หน้า 12)
- วินัยเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของประชาธิปไตย ถ้าไม่มีวินัยประชาธิปไตยก็ตั้งอยู่ยาก เพราะประชาธิปไตยเป็นการปกครองของประชาชน ประชาชนปกครองกันเอง ประชาชนจะปกครองกันเองได้ ประชาชนทุกคนต้องปกครองตนเองได้ คนที่ปกครองตนเองได้คือคนที่มีวินัย คนที่ไม่มีวินัยจะปกครองตนเองไม่ได้ เมื่อปกครองตนเอง ไม่ได้แล้วจะไปร่วมกันปกครองเป็นประชาธิปไตยได้อย่างไร ประชาธิปไตยก็ไปไม่รอด (ดังอ้าง, หน้า 29)
- สาเหตุของความขาดวินัยอย่างหนึ่งมันมาจากปัญหาเกี่ยวกับหลักการของ ประชาธิปไตยเสียเอง กล่าวคือมีองค์ประกอบอยู่อย่างหนึ่งที่สำคัญมากของ ประชาธิปไตยคือเสรีภาพ ทีนี้ ถ้าคนเข้าใจความหมายของเสรีภาพไม่ถูกต้อง เสรีภาพ นั้นก็จะมาขัดแย้งกับวินัย (ดังอ้าง, หน้า 29)
- เสรีภาพที่เข้าใจผิดก็คือ การที่แต่ละคนจะเอาแต่ผลประโยชน์เข้าตัวเอง เสรีภาพ กลายเป็นมีความหมายว่าฉันจะเอาอะไรก็ต้องได้ตามที่ฉันต้องการ แต่ที่จริงนั้น เสรีภาพมีไว้เป็นองค์ประกอบของประชาธิปไตย เพื่อให้การปกครองนั้นสร้างสรรค์ ประโยชน์สุขแก่สังคมได้จริง โดยการจัดเอื้ออำนวยโอกาสให้บุคคลแต่ละคนมา ช่วยกันเสริมสร้างสังคมได้ (ดังอ้าง, หน้า 31)
- ในที่สุด เมื่อมนุษย์พัฒนาดีแล้ว วินัยจะเปลี่ยนความหมายเป็นเรื่องของสิ่งหมายรู้ ร่วมกัน สำหรับที่จะได้ปฏิบัติถูกต้องว่าจะดำเนินชีวิตกันอย่างไร จะอยู่ร่วมกัน อย่างไร และจำดำเนินการร่วมกันอย่างไร ซึ่งจะต้องลงตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง จึง จะเป็นไปด้วยดี และนี่คือความหมายที่แท้จริงของกฎเกณฑ์กติกา (ดังอ้าง, หน้า 34)
- ประชาธิปไตยไม่ใช่แค่รูปร่างแค่นี้ต้องมีเนื้อใน...ถ้าไม่มีเนื้อหา ไม่มีแก่นสารอยู่แล้ว รูปแบบก็จะไม่มีความหมาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่ต้องการประชาธิปไตย จะต้องคิด พิจารณาให้ลึกซึ่งลงไปถึงเรื่องเนื้อหาสาระของประชาธิปไตยด้วย (จาก “การสร้างสรรคประชาธิปไตย” 2535, หน้า 2)

- การปกครองแบบประชาธิปไตย คือการปกครองของประชาชนที่แต่ละคนปกครองตัวเองได้ เมื่อแต่ละคนปกครองตัวเองได้ดีแล้ว ก็มาช่วยกันปกครองร่วมกัน ก็เป็นการปกครองของประชาชนที่ประชาชนปกครองกันเอง (ดังอ้าง, หน้า 7)
- เมื่อประชาชนจะปกครองตนเอง ประชาชนนั้นแต่ละคนมีเสรีภาพที่จะเลือกตัดสินใจ เขาจะต้องรับผิดชอบต่อผลการเลือกตัดสินใจของตน เขาจะต้องไม่เลือกตัดสินใจอะไรเพียงเพราะถูกใจไม่ถูกใจ หรือชอบใจไม่ชอบใจ หรือโดยปราศจากความรู้ ไร้ความคิด แต่ต้องพิจารณาว่าสิ่งที่เลือกหรือตัดสินใจนั้น ถูกต้องหรือไม่ ชอบธรรมหรือไม่ เป็นไปเพื่อความดีงามความเจริญอกงามและประโยชน์สุขร่วมกันหรือไม่ ซึ่งก็คือต้องมีปัญญาและใช้ปัญญา และปัญญานั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีการพัฒนา เพราะฉะนั้นในสังคมประชาธิปไตยจึงเน้นย้ำเรื่องการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง (ดังอ้าง, หน้า 30)
- ปัญญาที่สำคัญคือปัญญาที่รู้ธรรม รู้ธรรมนั้นคืออะไร คือรู้ความจริง รู้ความถูกต้อง รู้ความดีงาม หยั่งถึงเหตุผลที่แท้จริงนั่นเอง (ดังอ้าง, หน้า 39)
- ประชาธิปไตยจะเป็นจริงเมื่อผู้ใช้อำนาจเป็นธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 46)
- คนที่ถือธรรมเป็นใหญ่ และยอมให้แก่ธรรมนั้น เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *ธรรมาธิปไตย* (ดังอ้าง, หน้า 47)
- ในระบอบราชาธิปไตย อำนาจอสูงสุดอยู่ที่องค์ราชาหรือพระมหากษัตริย์ผู้เดียว ดังนั้น การที่จะให้ได้การปกครองที่ดี ก็จึงต้องยืนยันให้องค์ราชานั้นเป็นธรรมาธิปไตย แต่เมื่อเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว อำนาจอสูงสุดก็เปลี่ยนมาอยู่ในมือของประชาชน เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมาธิปไตยก็ต้องกระจายไปอยู่ที่ประชาชนทุกคน หมายความว่า อำนาจอยู่ที่ใคร ใครเป็นผู้ใช้อำนาจ ผู้นั้นต้องเป็นธรรมาธิปไตย (ดังอ้าง, หน้า 52)
- ในการถือธรรมเป็นใหญ่นั้น ธรรมที่จะต้องถือหรือเคารพยึดเป็นหลักเป็นมาตรฐาน อาจแบ่งคร่าวๆ ได้ 2 ระดับ คือ *ขั้นต้น* ได้แก่หลักการ กฎเกณฑ์ กติกาต่างๆอันชอบธรรม ที่ได้ตกลงกันวางไว้ *ขั้นสูงขึ้น* ได้แก่ความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์สุข ที่เหนือกว่าขั้นต้นนั้นขึ้นไป จนสุดขีดแห่งปัญญาของคนจะมองเห็นได้ (ดังอ้าง, หน้า 53)
- การเรียกร้องประชาธิปไตยในระดับรูปแบบนั้น จะต้องมีความเพียรพยายามจริงจังที่จะเอามาโยงต่อเข้ากับการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในระดับเนื้อหาสาระ ถ้าไม่ทำอย่างนั้น เมื่ออะไรๆเวียนกันไปนานๆ หันกลับมามองอีกครั้ง เราอาจจะต้องสลดใจหรือสมเพชตนเองว่า นี่หรือคือผลที่ได้มาจากการลงทุนถึงเพียงนั้น (ดังอ้าง, หน้า 58)
- การเรียกร้องประชาธิปไตยที่แท้เป็นสิ่งที่จะต้องทำกันตลอดเวลาต่อไปอีกนาน เป็น การเรียกร้องที่ต้องทำต่อประชาชนทุกคน โดยเริ่มต้นที่ตัวเรานี้แหละ ที่จะต้องสำรวจ

ความรู้ความเข้าใจและความเป็นประชาธิปไตยในตนเอง และนี่ก็คือการเตือนจิตสำนึกให้การทำที่จะสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในระดับเนื้อหาสาระ หรือการเรียกร้องกันให้สร้างสรรค์สาระของประชาธิปไตยนั่นเอง (ดังอ้าง, หน้า 59)

- ผู้นำ...คือ บุคคลที่จะมาประสานช่วยให้คนทั้งหลายรวมกัน โดยที่ว่าจะเป็นการอยู่รวมกันก็ตาม หรือทำการร่วมกันก็ตาม ให้พากันไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ดีงาม (จาก “ภาวะผู้นำ” 2540, หน้า 4)
- ภาวะผู้นำ ก็คือคุณสมบัติ เช่น สติปัญญา ความดีงาม ความรู้ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกัน และพากันไปสู่จุดหมายที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 5)
- ผู้นำที่แท้เป็นสื่อแสดงตัวของธรรม พระพุทธศาสนาได้แสดงคุณสมบัติสำคัญของผู้นำในแง่นี้ เรียกว่า “ธรรมาธิปไตย” แปลว่า ถือธรรมเป็นใหญ่ ยึดเอาธรรมเป็นสำคัญ เชิดชูหลักการ ปฏิบัติการตามและเพื่อเห็นแก่ความเป็นจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ไม่เป็นอัตตาธิปไตย คือ ไม่ถือตัวเป็นใหญ่ และก็ไม่เป็น โลกาธิปไตย คือ ไม่มุ่งหาคะแนนนิยมเป็นใหญ่ ไม่ทำเพียงเพื่อหาเสียงหรือให้คนชอบ (ดังอ้าง, หน้า 17)
- การให้โอกาสให้คนได้ใช้ปัญญา ให้เขารู้จักคิดวินิจฉัยเองได้ และพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ อันนี้ไม่ใช่หรือที่เป็นหลักการสำคัญอย่างหนึ่งของประชาธิปไตย (จาก “มองให้ลึก นึกให้ไกล” 2536, หน้า 11)
- คุณธรรมทำให้เราเสียสละเพื่อจุดหมายที่เห็นว่าดี แต่ต้องมีปัญญา ถึงจะรู้ได้ชัดเจนว่าจุดหมายนั้นดีจริง และสามารถบรรลุจุดหมายที่ดีนั้นด้วยวิธีการที่ดีด้วย (ดังอ้าง, หน้า 15)
- ถ้าเรากำหนดถึงจุดหมายของธรรมอยู่เสมอว่า ที่เราทำนี้เพื่อประโยชน์สุขแก่สังคม เพื่อความดีงามของสังคมไทย เราก็จะมองที่มนุษย์ทั้งหมด ถ้าเราสำนึกตระหนักอยู่ในจุดหมายนี้ ก็จะทำให้เราทำอะไรด้วยความรอบคอบมากขึ้น...ยิ่งมุ่งจะเอาชนะกัน ปัญญาที่จะมองถึงประโยชน์ที่แท้จริงก็หายไปเลย กลายเป็นปัญญาที่เอามารับใช้ความคิดที่สนองคณา มานะ ทิฐิไป (ดังอ้าง, หน้า 20)
- มีคำพูดกันมา เป็นของนักปราชญ์ฝรั่งว่า ประชาธิปไตยไม่ใช่การปกครองที่ดีที่สุด แต่เป็นการปกครองที่เลวน้อยที่สุด เราอาจจะพูดต่อว่า ในความเลวน้อยที่สุดนั้น ประชาธิปไตยจะดีที่สุด เมื่อประชาชนมีคุณภาพมากที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 23)
- “คนฉลาดทำเคราะห์ให้เป็นโอกาส แต่คนประมาททำโอกาสให้เป็นเคราะห์” นี่เป็นคติตามหลักพระพุทธศาสนาที่สอนไว้ว่า เมื่อเราประสบสถานการณ์ ไม่ว่าจะดีหรือร้ายก็ตาม ต้องหาประโยชน์จากมันให้ได้ แม้แต่เป็นเคราะห์ก็ต้องทำให้เป็นโอกาส หรือหาประโยชน์จากเคราะห์นั้นให้ได้ (จาก “ถ้าอยากพ้นวิภวติ ต้องเลิกคิดไสยศาสตร์” 2540, หน้า 10)

- พระพุทธศาสนานั้นมีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ลูกศิษย์สามารถพึ่งตนเองได้ ไม่ยอมให้มาบวรอพึ่งแม้แต่พระองค์เอง (ดังอ้าง, หน้า 16)
- เรื่องของการพึ่งอำนาจสถาบันศาสนาภายนอก หรือลัทธิหรือผลสถาบันศาสนาทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นไสยศาสตร์หรือการพึ่งอำนาจเทพเจ้าอะไรก็ตาม...บอกได้เลยว่ามันขัดหลักพุทธศาสนา 4 ประการ คือ 1. ขัดหลักการกระทำให้สำเร็จด้วยความเพียรพยายาม ตามเหตุตามผล 2. ขัดหลักการฝึกฝนพัฒนาตนเอง 3. ขัดหลักการพึ่งตนเองและมีอิสรภาพ และ 4. ขัดหลักความไม่ประมาท (ดังอ้าง, หน้า 18)
- ตอนที่คนยังอ่อนแอ ยังมีจิตใจไม่มั่นคง มีปัญหาชนิดที่ไม่แท้ไม่จริง คือยังไม่รู้จริง ท่านก็ยอมให้อาศัยความศักดิ์สิทธิ์ได้บ้าง แต่ท่านให้อาความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาไว้ที่พระรัตนตรัย จะได้เป็นทางเชื่อมให้เดินหน้าเข้าสู่ทางต่อไปได้ พอเชื่อพระรัตนตรัย มั่นใจแล้ว พระรัตนตรัยจะอุ้มเราขึ้นต่อไป (ดังอ้าง, หน้า 21)
- คนจำนวนมากนับถือศาสนาเพียงเพื่อหวังจะหนีเคราะห์และขอโชค แต่ชาวพุทธแท้ นับถือศาสนาเพื่อช่วยให้ตนพัฒนาความสามารถที่จะเปลี่ยนเคราะห์ให้เป็นโชค (ดังอ้าง, หน้า 28)
- ชาวพุทธเองนี่แหละเป็นสาเหตุปัจจัยที่สร้างเหตุการณ์ร้าย ทำให้เกิดสภาพความเสื่อมของพระพุทธศาสนาขึ้นมา ไม่ใช่ใครอื่นเลย (จาก “สถานการณ์พระพุทธศาสนา กระแสไสยศาสตร์” 2538, หน้า 30)
- พระพุทธศาสนาที่จะเจริญมั่นคงแท้จริงนั้นต้องเข้าไปอยู่ในตัวคน ไม่ใช่ตั้งอยู่นอกตัว (ดังอ้าง, หน้า 79)
- เวลานี้การปกครองของพระสงฆ์เราไปเน้นแบบบ้านเมือง กลายเป็นการปกครองเพื่อการปกครอง หรือการปกครองเพื่อความสงบเรียบร้อยอย่างเลื่อนลอย (ดังอ้าง, หน้า 98)
- การปกครองคณะสงฆ์ คือ การจัดสรรสภาพแวดล้อมและวางระบบการต่างๆของคณะสงฆ์ ให้เอื้อโอกาสแก่การที่พระภิกษุจะเจริญงอกงามในธรรมวินัยด้วยไตรสิกขา จนกระทั่งมีแต่พระภิกษุที่ทำได้ดียิ่งขึ้นมากมาย...ถ้าทำได้อย่างนี้ก็จะเป็นการบรรลุจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการปกครอง...เป็นการปกครองที่เป็นไปตามหลักการพระพุทธศาสนา คือเป็นการปกครองเพื่อการศึกษา (ดังอ้าง, หน้า 98)
- จะเห็นว่า สังคมที่พัฒนาแล้ว ก้าวไปๆ พบปัญหาเวลาหาทางออก ก็มาลงที่หลักการพระพุทธศาสนานั้นเอง แต่น่าเสียดายว่า ขณะที่โลกกำลังต้องการหลักการที่ถูกต้องคนไทย โดยเฉพาะชาวพุทธเอง กลับเหินห่างหรือถึงกับหลงลืมหลักการของตัว มัวไปเดินในสิ่งใหม่ที่เพิ่งเริ่มคึกคักขึ้นมา ซึ่งยังต้องพัฒนากันอีกนาน (ดังอ้าง, หน้า 100)

- ชาวพุทธต้องมั่นในธรรม คือในหลักการแห่งความจริง ความถูกต้องดีงาม และความรู้ในธรรมคาของธรรมชาติที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อถูกรูธรรมแล้ว ก็ไม่หวั่นไหวแม้ต่อเทพเจ้า...การถือธรรมเป็นใหญ่ ยศธรรมเป็นมาตรฐานสูงสุด เป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา (ดังอ้าง, หน้า 127)
- ภาษาไม่สามารถแสดงหรือถ่ายทอดความจริงหรือสัจธรรมได้โดยสมบูรณ์ เพราะว่าภาษานั้น ไม่ใช่เป็นการเอาสิ่งนั้นมาตั้งหรือมาแสดงให้ดู เราไม่ได้เอาของนั้นที่เป็นจริงมาวางไว้ข้างหน้า แต่มันเป็นเพียงตัวที่สื่อผ่านโยงไปหาความจริงนั้นอีกทีหนึ่ง โดยที่ความจริงนั้นอยู่ใน concept (กรอบความนึกคิดหรือมโนภาพ-ผู้เรียบเรียง) ซึ่งจะต้องมีประสบการณ์มาก่อน ถ้าไม่มีประสบการณ์มาก่อน ก็เป็นอันว่าเกิดความติดตัน (จาก “การสื่อภาษาเพื่อเข้าถึงสัจธรรม” 2533, หน้า 4)
- คนเราบางทีแม้มีประสบการณ์ตรง ก็ยังมีความผิดพลาด คือการที่จับเอาแต่บางแง่บางด้าน แล้วก็สรุปเป็นผลรวมของสิ่งนั้น (ดังอ้าง, หน้า 10)
- การรับรู้ของเราพอมีความยินดียินร้ายเข้ามาผสม เราจะมองภาพสิ่งนั้นไปตามความรู้สึกที่ยินดียินร้ายนั้น สิ่งนั้นจะไม่ใช่ภาพที่แท้จริงของมัน มันจะผสมด้วยการย้อมสีของความรู้สึกของเราที่ยินดียินร้ายนั้น (ดังอ้าง, หน้า 13)
- การมีประสบการณ์ตรงบางทีก็ยังไม่หลุดตัวเองได้ เพราะเป็นการวินิจฉัยที่เกิดจากความรู้ที่ไม่ถ่องแท้เพียงพอ (ดังอ้าง, หน้า 26)
- อวิชชาในตัวคนนี่คืออะไร ก็คือการไม่รู้จักวิเคราะห์ของตนเอง ตนเองไม่รู้จักวิเคราะห์ความจริง ก็ทำให้ไปมองเพียงแง่หนึ่งด้านหนึ่งของเรื่องนั้นๆ หรือมองสิ่งนั้นๆ อย่างผิวเผิน แล้วก็ติดลุ่มไป (ดังอ้าง, หน้า 27)
- จุดที่จะต้องแก้ไขเพื่อไม่ให้คนมีความผิดพลาด ก็คือการรู้จักคิดนั่นเอง การรู้จักพิจารณา การวิเคราะห์สืบค้นสิ่งต่างๆ (ดังอ้าง, หน้า 31)
- การที่จะแก้ความหลงผิดจากประสบการณ์ตรงได้ ก็ด้วยภาษานั้นแหละ ภาษาที่สื่อ เช่น จากคนที่รู้และเข้าถึงความจริงแล้วมีสติปัญญามากกว่า คนเหล่านั้นจะมาใช้ภาษา นี้แหละ ในการที่จะมาแก้ไขความเข้าใจที่หลงผิดในประสบการณ์ตรง...เพราะฉะนั้น ภาษาจึงกลับมามีประโยชน์อีกขั้นหนึ่งในการที่จะช่วยพาให้เข้าถึงความจริงหรือสัจธรรมได้ (ดังอ้าง, หน้า 32)
- สำหรับวัฒนธรรมไทยในท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ ก็คงต้องยอมรับว่า เราเป็นวัฒนธรรมที่ถูกกระทบกระเทือน เป็นฝ่ายรับอยู่ไม่น้อย และวัฒนธรรมที่ไหลบ่าเข้ามานั้น ที่เรามองเห็นกันชัดๆก็คือวัฒนธรรมตะวันตก (จาก “ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก” 2538, หน้า 7)

- การที่เราตามเขาในเรื่องต่างๆทางวัฒนธรรมนั้น ความหมายอย่างหนึ่งก็คือ การตามในทางความคิดนั่นเอง และเมื่อตามในทางความคิดก็คือตามทางปัญญา หมายความว่า เรายอมรับให้เขามีปัญญาเหนือกว่า เมื่อเราตามความคิดของเขา ความคิดของเรา ก็ตามเขา และภาษาของเราก็ตามด้วย เพราะภาษาเป็นสื่อความคิด (ดังอ้าง, หน้า 9)
- ภาษาที่สื่อความคิดอย่างเป็นเรื่องเป็นราวย่อมปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ (ดังอ้าง, หน้า 14)
- สิ่งที่จะต้องทำในวัฒนธรรมเพื่อเห็นทางก้าวหน้าต่อไป จึงมี 2 ด้านมาบรรจบกัน คือ ประการที่ 1 ลงลึกให้ถึงฐาน หยั่งให้ถึงรากเหง้าของตนเอง...ภูมิธรรมภูมิปัญญาของเรา อาจจะมีอยู่ แต่เราไม่รู้จักตัวเอง จึงค้นหาตัวเองไม่พบ จะต้องจับตัวจริงมาให้ได้ ศึกษาให้ลึก มีอะไรในวัฒนธรรมไทยที่ไม่ชัดเจน ก็สืบลงไปให้ถึงตัวจริงดั้งเดิม ... ประการที่ 2 ต้องมองกว้างออกไปให้ทั่วทั้งโลก หรือจะเรียกว่าทั่วทั้งจักรวาลก็ได้ โดยมีสายตากว้างไกล มองออกไปในระบบความสัมพันธ์แห่งปัจจัยของสิ่งทั้งหลายทั้งหมด อย่างที่เรียกว่าเป็นระบบปิงยาการ ให้เราเห็นปัญหาและทางออก แม้แต่ปัญหาที่โลกผจญอยู่ และสิ่งที่โลกต้องการในการแก้ไขปัญหานั้น...เมื่อมองทั้งสองด้านนี้มาบรรจบกัน เราอาจจะเกิดปัญญา มีความคิด มีความหยั่งเห็น มี vision ใหม่ๆ ที่เขาใช้คำว่า วิสัยทัศน์ ที่จะทำอะไรให้ก้าวพ้นจากการเป็นวัฒนธรรมแบบปกป้องตัวเอง ขึ้นสู่ความเป็นผู้นำ ทำให้วัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา ที่คนในก็สามารถภูมิใจ และคนนอกทั่วไปก็จะพากันชื่นชมได้ด้วย (ดังอ้าง, หน้า 46)
- การศึกษามีความมุ่งหมายประการหนึ่ง คือไม่ให้คนเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลง แต่ให้เป็นผู้สามารถนำการเปลี่ยนแปลงได้ ให้เป็นอิสระอยู่เหนือการถูกกระทบกระเทือนชักพาโดยความเปลี่ยนแปลง และกลับนำความรู้เท่าทันต่อเหตุปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงนั้น มาชี้นำจัดสรรความเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปในทางที่เป็นผลดีแก่ตนได้ (จาก “ศิลปศาสตร์แนวพุทธ” 2532, หน้า 40)
- ถ้าหากว่ามนุษย์สามารถมีความรักคนอื่นได้กว้างขวางขึ้น ไม่รักเฉพาะลูกของตัวเอง แต่ขยายออกไป รักที่รักน้อง รักเพื่อนร่วมชาติ รักเพื่อนมนุษย์แล้ว เขาก็อาจจะเสียสละสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปโดยไม่ได้อะไรตอบแทนมา แต่กลับมีความพึงพอใจมากขึ้น ไม่ใช่ว่าไม่ได้รับความพึงพอใจหรือพึงพอใจเท่ากัน แต่พึงพอใจมากขึ้นด้วยซ้ำไป (จาก “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ” 2531, หน้า 23)
- พุทธศาสนาแยกความต้องการเป็น 2 ประเภท ...ความต้องการ 2 ประเภทนี้ ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ก็ยังหาศัพท์โดยตรงไม่ได้ อย่างที่หนึ่งเรียกว่า ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอคน ซึ่งเป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่ 2 เรียกว่า ความต้องการคุณภาพชีวิต อันนี้มีขอบเขตจำกัด ความต้องการประเภทที่ 1 ท่านเรียกว่า

ค้นหา หรือความต้องการสิ่งเสพติดปรนเปรอดน ส่วนความต้องการประเภทที่ 2 ความต้องการคุณภาพชีวิต เรียกว่า ฉันทะ (ดังอ้าง, หน้า 34)

- พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการของคุณภาพชีวิต กล่าวคือ การที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาดตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้น สารอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเห หรือสับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการสิ่งเสพติดปรนเปรอดน มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต (ดังอ้าง, หน้า 35)
- หลักเรื่องความต้องการสองอย่างนี้นำต่อไปสู่เรื่องคุณค่า เพราะความต้องการทำให้เกิดคุณค่า ในเมื่อความต้องการมีสองอย่าง คุณค่าก็เกิดขึ้นเป็นสองอย่างเช่นเดียวกัน โดยแยกเป็น หนึ่ง คุณค่าแท้ สอง คุณค่าเทียม คุณค่าแท้ ก็คือคุณค่าที่สนองความต้องการคุณภาพชีวิต ส่วนคุณค่าเทียม ก็คือคุณค่าเพื่อสนองความอยากเสพสิ่งปรนเปรอดน (ดังอ้าง, หน้า 37)
- ธรรมชาติของมนุษย์นี้จึงมีทางที่จะฝึกให้ร่วมมือกันได้ และการฝึกพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่งก็คือ การที่จะหันเหให้มนุษย์เปลี่ยนจากการแข่งขันกันมาร่วมมือกัน ในการที่จะแก้ไขปัญหามนุษย์ เป็นอันว่า เพื่อคุณค่าแท้ มนุษย์ก็สามารถร่วมมือกันได้ (ดังอ้าง, หน้า 44)
- ตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธก็คือ มัตตัญญูตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในการบริโภค หมายถึงความพอดีที่ให้คุณภาพของชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ (ดังอ้าง, หน้า 45)
- ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริงในการแก้ไขปัญหามนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดี การแจกจ่ายก็ดี เป็นกิจกรรมในการสร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 67)

ข้อคิด ข้อธรรม พระพรหมคุณาภรณ์

5. วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

- การรู้จักพึ่งตนเอง ในเรื่องนี้ หมายถึงการรู้จักรักษาสุขภาพของตนเอง และรู้จักรับผิดชอบต่อตนเองในเรื่องสุขภาพ การปฏิบัติด้วยการใช้ความคิดพิจารณา รวมทั้งการรู้จักปรึกษาหารือกับแพทย์ด้วย คือไม่ใช่ปล่อยปละละเลยตนเอง ยกปัญหาให้เป็นเรื่องของแพทย์ไปหมด (จาก “การแพทย์แนวพุทธ” 2532, หน้า 91)
- ในพระสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความเครียดว่า เป็นอกุศลธรรมอย่างหนึ่งที่จะต้องกำจัด (ดังอ้าง, หน้า 117)
- เวลานี้ “ความเครียด” เป็นบาปร้ายที่กำลังเข้ามาครอบงำสังคมปัจจุบัน ถึงขั้นที่จะกลายเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์เลยทีเดียว (ดังอ้าง, หน้า 121)
- พระพุทธศาสนาได้พูดถึงกระบวนการของเหตุปัจจัยในการเกิดความเครียด พร้อมทั้งวิธีการที่จะแก้ไขกำจัดความเครียดได้ด้วย และถือการกำจัดความเครียดหรือแก้ไขดับความเครียด สร้างความผ่อนคลายนี้เป็นเรื่องสำคัญในการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะสำหรับการรักษาโรคอย่างที่เราเข้าใจกันเท่านั้น คือ ไม่เฉพาะสำหรับการรักษาโรคกาย แต่หมายถึงการรักษาโรคของชีวิตทั้งหมด (ดังอ้าง, หน้า 123)
- พระพุทธศาสนา มองสุขภาพและความเจ็บป่วยรวมอยู่ในสิ่งที่เรียกว่า องค์กรวมใหญ่แห่งปัญหาเรื่องโรคของชีวิต ซึ่งมีความสัมพันธ์อิงอาศัยกันอย่างเป็นระบบและเป็นกระบวนการ โดยมีปัจจัยร่วมทั้งด้านกาย ด้านใจ ด้านสังคม และธรรมชาติแวดล้อม โดยที่ปัจจัยทั้งหมดนั้นเป็นไปอย่างสัมพันธ์ส่งผลดีสืบทอดแก่กันและกัน (ดังอ้าง)
- ชีวิตจึงเป็นสิ่งที่ต้องบริหาร การที่เกิดเป็นโรคภัยไข้เจ็บขึ้นนั้น ไม่ใช่เรื่องที่เราจะต้องไปเกิดความทุกข์กับข้อหมองใจซ้อนขึ้นมามากจากการที่เป็นโรค เรามีหน้าที่ที่จะต้องแก้ไขบำบัดรักษาและบริหารชีวิตให้ดี ถ้าหลีกเลี่ยงโรคได้ก็หลีกเลี่ยง ถ้ามันเกิดขึ้นก็รักษาไป ทำให้ได้ผลดี แต่อย่าไปทุกข์กระวนกระวายกับโรค (ดังอ้าง, หน้า 124)
- ในการบำบัดรักษาหรือแก้ไวนั้น ปัจจัยสำคัญมากอย่างหนึ่งก็คือ จิตใจและปัญญาคลออกจนพฤติกรรมของตัวเอง เพราะฉะนั้น อย่างน้อย สิ่งหนึ่งที่จะต้องทำก็คือ การวางท่าทีให้ถูกต้องในขณะที่รักษาโรคกายหรือกำลังเป็นโรคกายอยู่นั้น...พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนว่า ให้ท่านศึกษาหรือสำเนียง ฟังคนไว้ว่า ถึงแม้กายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย (ดังอ้าง, หน้า 125)

- พระพุทธศาสนา ถือเอาประโยชน์จากสุขภาพทางกาย โดยถือว่าสุขภาพกายนั้นไม่ใช่จุดหมาย สุขภาพกายเป็น means คือเป็นบันไดสำหรับไต่ไปสู่จุดหมาย ไม่ใช่เป็น end คือไม่ใช่เป็นจุดหมายปลายทาง สุขภาพกายนี้เป็นพื้นฐานที่จะช่วยให้เราเข้าถึงชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ซึ่งในที่สุดแล้วมนุษย์เราควรจะมีชีวิตที่สมบูรณ์ด้วยการมีสุขภาพจิตที่สมบูรณ์ด้วย คือควรจะมีชีวิตที่สมบูรณ์ทั้งกายและใจ (ดังอ้าง, หน้า 126)
- การแพทย์แนวพุทธจะเน้นที่ชีวิต ไม่ใช่เน้นที่โรค มุ่งที่ชีวิตที่ปลอดจากโรคเป็นสำคัญ ไม่ใช่มีจุดหมายอยู่ที่การแก้ไขบำบัดโรค แต่ที่ต้องเยียวยาบำบัดโรค ก็เพื่อให้เป็นฐานสำหรับชีวิตที่ดีงามมีความสุข หรือเป็นโอกาสที่จะพัฒนาชีวิตสู่สิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป เมื่อชีวิตเกี่ยวข้องกับชรา พยาธิ มรณะ คือแก่ เจ็บ ตาย ก็ให้มีการแก้ เจ็บ ตาย อย่างดี และอย่างมีความสุขด้วย (ดังอ้าง, หน้า 127)
- ปัสสัทธิ คือความผ่อนคลาย สวรรค์ คือความเครียด สองอย่างนี้เป็นองค์ธรรมสำคัญในกระบวนการรักษาโรคของชีวิต ซึ่งรวมถึงแต่การรักษาโรคทางกายไปจนถึงโรคทางใจ เพื่อให้มีชีวิตที่สมบูรณ์ (ดังอ้าง, หน้า 128)
- ปัญหาที่เกิดแก่ป่าเป็นปัญหาที่เกิดจากคน ป่าไม่ได้เกิดเป็นปัญหาเอง ปัญหาเกิดจากคนแล้วในที่สุดปัญหาก็เกิดแก่คน แสดงว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างปัญหาแล้วก็เป็นผู้รับปัญหาในที่สุด (จาก “คนไทยกับป่า” 2536, หน้า 14)
- เวลานี้เรามองโดยเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง เราแยกตัวเองออกมา แล้วเราก็เรียกธรรมชาติส่วนอื่นนอกจากตัวเราว่าธรรมชาติแวดล้อม...แต่ความจริงก็คือ ถ้าหากว่าคนทำอะไรไม่ดี คนเองนั่นแหละจะหมด และถึงจะหมดธรรมชาติก็จะยังอยู่ (ดังอ้าง, หน้า 16)
- คนเราถ้ามองธรรมชาติอย่างถูกต้อง ก็จะได้เรียนรู้จักธรรมชาติ ธรรมชาติจะช่วยขัดเกลาและสร้างเสริมคุณภาพของจิตใจได้ เริ่มตั้งแต่เป็นเครื่องชักจูงจิตใจให้โน้มไปสู่ความสงบ โน้มไปสู่ความมีเมตตาการุณย์ และความรู้สึกที่ประณีตอ่อนโยน ตลอดจนช่วยให้เกิดสมาธิและการที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติ รู้เท่าทันโลกและชีวิต (ดังอ้าง, หน้า 26)
- เมื่ออยู่ในสภาพแวดล้อมที่สัจด์ ปราศจากเสียงรบกวนและกิจกรรมที่วุ่นวาย ท่านเรียกว่า กายวิเวก คือความสัจด์ด้านกาย เมื่อบรรยากาศทางด้านกายสัจด์ โดยเฉพาะเมื่อไปอยู่ในป่า ในร่มไม้หญ้าไม้ที่มีความสงบ มีแต่ธรรมชาติ มีเสียงนกกร้อง มีเสียงหริตหรีงเรไร ฯลฯ ก็ช่วยชักนำจิตใจให้โน้มไปสู่ความสงบด้วย เมื่อจิตใจรู้สึกมีความสุขสงบ มีความอิ่มใจ มีความสดชื่น โนนุ่มไปในทางที่ดี ก็จะทำให้เกิด จิตวิเวก คือความสัจด์ทางจิตตามมา เมื่อจิตใจสงบสัจด์ ไม่มีอารมณ์วุ่นวายใจเข้านารบกวน มีสมาธิ ก็อยู่ในสภาพที่พร้อมจะฝึกฝนพัฒนาอย่างอื่นไปอีก คือเอาจิตที่พร้อมคืออย่างนั้นแล้วไปใช้งาน

ในการพิจารณาให้เกิดปัญญา เห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย ทำให้จิตใจเป็นอิสระที่เรียกว่าเป็น อุปธิวิเวก คือทำให้เกิดความสงบจากกิเลสต่อไปในที่สุด (ดังอ้าง, หน้า 26)

- วิทยาศาสตร์อย่างเดียวไม่พอเพียงที่จะแก้ปัญหาต่างๆของมนุษย์ ถ้าพูดด้วยศัพท์ทางธรรมก็สรุปได้สั้นๆว่า วิทยาศาสตร์(พร้อมทั้งเทคโนโลยี)ไม่ช่วยให้คนมีพฤติกรรมที่ดีงาม หรือเกื้อกูลต่อเพื่อนมนุษย์(ศีล) ไม่ช่วยให้คนมีคุณธรรม หรือมีจิตใจเป็นสุข (สมาธิ) และมีตาข้างเดียว คือตาที่สำรวจเก็บข้อมูล แต่ไม่มีตาที่จะนำหรือบอกทางว่าจะปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกต้อง หรือควรจะดำเนินชีวิตให้มีความสุขได้อย่างไร (ปัญญา) (จาก “พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์” 2535, หน้า 70)
- ความแตกต่างที่สำคัญอย่างหนึ่งระหว่างพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์คือ ในพระพุทธศาสนาการแสวงหาความรู้เพื่อเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ จะดำเนินควบคู่พร้อมไปด้วยกันกับการพัฒนาคนของมนุษย์ และการพัฒนามนุษย์นั้นจะเป็นตัวบอกรอบเขตของการนำความรู้ในกฎธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ด้วย...ส่วนทางฝ่ายวิทยาศาสตร์ ศรัทธาด้านเดียวที่เป็นความเชื่อมั่นในกฎธรรมชาติ อาจทำให้การแสวงหาความรู้เป็นไปอย่างเรื่อยเปื่อยเลื่อนลอย โดยไม่มีการพัฒนาตนเองของมนุษย์ควบคู่กันไป และก็มีได้มีเป้าหมายเพื่อจะนำเอาความรู้ในกฎธรรมชาติไปใช้ในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาคนมนุษย์ การแสวงหาความจริงในธรรมชาติของวิทยาศาสตร์ จึงไม่ช่วยให้นักวิทยาศาสตร์หรือใครๆที่เกี่ยวข้อง มีความสุข ผ่อนทุกข์ คลายเครียด มีจิตใจที่สงบมั่นคง เจริญงอกงามขึ้น (ดังอ้าง, หน้า 130)
- ความใฝ่หรือความปรารถนาในพุทธศาสนานั้นมี 2 ส่วนมาบรรจบกัน...อย่างหนึ่งที่หนึ่งคือความใฝ่รู้ความจริงในธรรมชาติ และอีกอย่างหนึ่งคือ ความใฝ่ปรารถนาความรู้ทุกข...สองอย่างนี้จะต้องมาบรรจบกัน พอมาบรรจบกันแล้วก็จะทำให้ความใฝ่รู้นั้นมีขอบเขตและเป้าหมายที่ชัดเจน คือกลายเป็นความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ เพื่อนำมาแก้ปัญหาและพัฒนาคนมนุษย์ให้ไร้ทุกข์ ครั้นนี้แหละคือจุดสมบูรณ์ของพุทธศาสนาเมื่อความใฝ่ปรารถนาสองอย่างมาบรรจบกัน ซึ่งทำให้เกิดดวงจรแล้วก็เกิดความสุข (ดังอ้าง, หน้า 133)
- วิทยาศาสตร์ที่มีพุทธศาสนาเป็นรากฐาน ควรจะ...เป็นวิทยาศาสตร์ที่เกิดมาจากความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ และความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงความดีงามสูงสุด ซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมที่ดีงาม (ดังอ้าง, หน้า 184)
- คนไทยเราน่าจะใช้ไอทีแบบหนานบ่งหนาน คือใช้มันให้เป็นประโยชน์แบบย้อนกลับในการศึกษาให้รู้เท่าทันอย่างจริงจัง ให้รู้เข้าใจสังคมที่พัฒนาแล้วว่าเขาเป็นอย่างไรทั้งด้านดีและด้านร้าย และกลั่นกรองเลือกเอาแต่ประโยชน์ ไม่ไข่มัวแต่ติดตามเฉพาะ

ผลผลิตทางอุตสาหกรรมและเทคโนโลยีที่จะเอามาเสพบริโภคเท่านั้น (จาก “ไอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา/ศาสนากับยุคโลกาภิวัตน์” 2538, หน้า 111)

- ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่นุษย์จากเทคโนโลยีเป็นอันมาก เกิดจากสาเหตุนี้ คือการเปลี่ยนแปลง ธรรมชาติเพียงจุดหนึ่งจุดเดียว โดยไม่ได้จัดสรร ปรับเปลี่ยนธรรมชาติส่วนอื่นที่อิง อาศัยสัมพันธ์กันอยู่ ให้ครบถ้วนหรือทั่วตลอด ปรับส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งไม่ได้ ปรับตาม ก็เกิดความขัดแย้งระส่ำระสายกลายเป็นปัญหา...เท่ากับว่ามนุษย์ทำให้ ธรรมชาติสูญเสียดุลยภาพ (จาก “ชีวิตในสังคมเทคโนโลยี” 2531, หน้า 74)
- แท้จริงแล้ว ความวิปริตทั้งหลาย หรือแม้แต่ความพินาศ ก็เป็นเพียงอาการปรับตัวที่ ธรรมชาติจะกลับเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ หรือดุลยภาพในขอบเขตที่กว้างขวางออกไป (ดัง อ้าง, หน้า 75)

บรรณานุกรม

1. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม,มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543
2. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, 2538
3. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, 2543
4. ประยุทธ์ ปยุตฺโต (ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม), ธรรมสภา, 2537
5. ป.อ. ปยุตฺโต, สำนักงานสภาพัฒนาการศรัทธา กระทรวงศึกษาธิการ, 2538
6. ดร. สุนทร พลามินทร์ และ ชุติมา ณะประ, นานาทัศนะ เกี่ยวกับพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), มูลนิธิพุทธธรรม, 2539
7. ชีวิตและผลงานพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) และนันททัศนะของนักวิชาการ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542
8. อรศรี งามวิทยาพงศ์, ธรรมะและพระดี ที่คนไทยควรรู้จัก, มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2543
9. พระไพศาล วิสาโล, พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา, กองทุนวัฒนธรรม เพื่อการศึกษา และปฏิบัติธรรม, 2542
10. ดร. ทวีวัฒน์ ปุณฺณทริวิวัฒน์, เมืองไทยในความใฝ่ฝันของพระธรรมปิฎก, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2539
11. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดพุทธศาสตร์, 2542
12. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดศึกษาศาสตร์, 2542
13. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2542
14. พระสุรเดช กนฺตวโรและคณะ, ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก-หมวดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี, 2542